

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Azərbaycan dilçiliyi
problemləri*

II cild

Afad Qurbanov

(1929–2009)

*Beynəlxalq və milli akademiyaların akademiki,
Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, türkoloq və
ictimai xadim, müasir Azərbaycan Əlifbasının müəllifi və
Azərbaycan Onomastika Elmi Məktəbinin banisi*

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Azərbaycan dilçiliyi
problemləri*

II cild

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidentinin
121 sayılı 07 mart 2019-cu il tarixli sərəncamı ilə çap olunur.

Afad Qurbanovun "Seçilmiş əsərləri" toplusunun
hazırlanması üzrə məsul şəxslər:

Akademik İsa Həbibbəyli
Akademik Kamal Abdullayev
Akademik Nizami Cəfərov
Akademik Möhsün Nağısoylu
Akademik Yaqub Mahmudov

Afad Qurbanov. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. II cild (2 cilddə).
Bakı, 2019, 272 səh.

İkinci cildə qədim və müasir yazı problemlərinin müxtəlif məsələlərindən bəhs olunur.

Azərbaycan dialektologiyası problemlərinin yeni istiqamətlərdə öyrənilməsi məqsədmüvafiq hesab olunur.

Əsər yazılarkən geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Filologiyanın müxtəlif sahələri ilə maraqlanan hər bir kəs bu əsərdən faydalana bilər.

ISBN 9 789952 835830

© Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019

www.afadqurbanov.az

GİRİŞ

*Ömrünü elmə sərf edən insan heç vaxt ölmür!
Məhəmməd Peyğəmbər*

Böyük türk dünyasının, onun zəngin tarixi keçmişinin öyrənilməsində qədim yazıların, yer-yurd adlarının tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uzaq keçmişdən başlayaraq xalqın yaratdığı hər bir yer-yurd adı tariximizin unudulmaz "şahidləri"dir.

Müasir dövrdə mübahisə doğuran, qaranlıq qalan məsələlərin işıqlandırılmasında bu mənbələr tutarlı əsaslar verir. İndiyə kimi türk dünyasının zəngin xəzinəsinə aid minlərlə toponimik obyekt, onların adları, yaranma tarixi və s. cəhətləri, eləcə də onlarca mənəvi mədəniyyət abidələri öyrənilməmiş qalmaqdadır. Diqqəti cəlb etmiş, son dərəcə maraqlı olan obyektlərdən biri də uzaq keçmişin izlərini bu günə qədər özündə saxlayan **Cucikənd** oykonimi, onun **mikrotoponimləri** və **yazılı abidələridir**.

I BÖLMƏ

QƏDİM YAZILARIN KƏŞFİ PROBLEMLƏRİ

QƏDİM YAZI TƏDQIQININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Elm tarixində qədim yazı araşdırmaları elmi tədqiqatın ən çətin və mürəkkəb sahəsi hesab olunur. Buna görə də dünyada öyrənilməmiş qədim yazıların sayı az deyildir.

Bu növ elmi fəaliyyətdə bir çox üsul və metodlara müraciət olunur. Müəyyən qədim yazının tədqiqinə başlanarkən ilk növbədə onun yerləşdiyi məkan, onunla əlaqəli olan yaxın və uzaq toponimlər, mikrotoponimlər araşdırılır və onların təsviri verilir. Bu əsərdə də həmin qaydadan istifadə olunaraq, öncə Cucikənd toponimindən bəhs etmək nəzərdə tutulmuşdur.

I FƏSİL

CUCİKƏND ADI

Ümumtürk cəmiyyətinin yaratmış olduğu minlərlə toponimik ad öz ahəngdarlığı, rəng-arəngliyi ilə dünya xəritəsinin məzmunca zənginləşməsində xüsusi mövqeyə malikdir. Türk təfəkkürünün, toponimik zövqünün məhsulu olan oykonim adlarından biri *Cucikənd* toponimidir.

1.01. CUCİKƏND TOPONİMİNİN ETİMOLOGİYASI

Cucikənd Cənubi Qafqazın qədim oykonimlərindəndir. Bu kəndin etimologiyası barədə müxtəlif mülahizələr vardır. Bəziləri Cucikənd toponiminin mənşəyinin zoonimlə bağlı olduğunu düşünmüşlər. Lakin faktlardan aydın olur ki, bu adın yaranmasında zoonimlərin heç bir əlaqəsi yoxdur.

1996-cı ildə bu toponim haqqında fikir söyləyərkən onun şəxs adından olduğunu bildirmiş-

Cucikəndin ümumi görünüşü

dik. Sonralar nəşr edilmiş bəzi əsərlərdə də bu mülahizəyə tərəfdar çıxanlar olmuşdur. Azərbaycan mənşəli toponimlərdən bəhs edilən lüğətdə deyilir: “Cucikənd – *Tiflis* quberniyasının qəzasında (hazırda Ermənistanın Taşir rayonunda) kənd adı... Cuci şəxs adındandır”¹.

Cucikəndin adı haqda bir çox fikrə rast gəlmək olur: *Cucikənd*, *Cocikənd*, *Cücükənd*, *Cücəkənd* və s.

Cucikənd toponimi ikikomponentli mürəkkəb sözdür. Toponimin birinci hissəsi olan “cuci” antroponimdir; ikinci komponenti apelyativ vahiddir.

---

¹ B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybullayev. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998, səh.434.

“*Kənd*” sözü qədim türk dilində *şəhər* anlamı vermişdir. Məsələn, *Taşkənd* (Daşşəhər) toponimində olduğu kimi.

Cuci şəxs adının elmi ədəbiyyatda müxtəlif variantları mövcuddur: *Cuçi//Cuci//Cüci//Cüyci//Cəcü//Cücix* və sair.

K.E.Bosvort “Müsəlman sülalələri” adlı əsərində bu adı *Coci* formasında işlətmişdir¹. Bu variantlardan *Cuci* antroponimi ilkin və düzgündür.

Soya görə Cuci ən məşhur monqol tayfasına mənsubdur. Onun babası Esyuqey həmin monqol tayfasının xanı olmuşdur. Çingizxan Esyuqeyin oğludur. O, ilk dəfə Teymurçin (temur – dəmir – dəmirçi) adını daşımışdır. *Timurçin* vuruşlarda qələbə çalib qəhrəmanlıq göstərdiyinə görə ona *Tengiz* (dəniz – Çingiz) titulu verilmişdir. Çingiz böyük bacarıq və şücaətinə görə 1206-cı ildə monqol xalqının ali rəhbəri – ümumi xanı səviyyəsinə qalxmışdır. Buradan da *Çingizxan* (Çingiz+xan) adı formalaşmışdır.

Çingizxan 4 oğul sahibi olmuşdur:

Birinci oğlu – *Cuci*;

İkinci oğlu – *Cağatay*;

---

¹ К.Э.Босворт. Мусульманские династии. Москва, 1971.

ÇİNGİZXAN¹

---

¹ Rene Qrusse. Çingizxan. Moskva, 2007.

Üçüncü oğlu – *Ögedey*;
Dördüncü oğlu – *Toluy*.

XIII əsrdə monqollar dünyanın bir çox ölkələrinə hücum edib vuruşlar aparmışlar. Monqol istilasını Çin, Əfqanıstan, İran və Qafqazda böyük talanlar törətmişdir. Onlar İsfahanı, Xoyu, Mazandaranı, Xorasanı, Heratı, Buxaranı, Marağanı, Ərdəbili, gözəl Təbrizi fəth etmişlər.

Daha sonralar monqollar indiki Azərbaycanın ərazisinə daxil olaraq *Bərdəni*, *Beyləqanı*, *Şamaxını*, *Gəncəni*, *Şəmkiri*, bununla yanaşı *Tiflisi* ələ keçirmişlər. Həmçinin həmin zaman monqol qoşunları *Dərbəndi* də öz nəzarətləri altına ala bilmişlər. Bu qanlı vuruşlarda Çingizxanın özü ilə bərabər dörd oğlu da fəal iştirak etmişdir.

Çingizxanın böyük oğlu *Cuci* hərbi bacarığa malik olmuş, atası kimi bir sıra mühüm qələbələr qazana bilib ad çıxarmışdır. Monqol istilasını (XIII əsr) zamanı o, bir çox ölkə və diyarda olmuşdur. Güman ki, haqqında bəhs olunan Cucikənd (Cucikənd) oykoniminin – yaşayış məntəqəsinin adı da onun – Cucinin şərəfinə qoyulmuşdur¹.

---

¹ Müasir Gürcüstan ərazisindəki Baydar toponiminin – kəndin adı Çingizxanın nəvəsinin adıdır.

Çingizxanın böyük oğlu CUCİ¹

---

¹ Rene Qrusse. Çingizxan. Moskva, 2007

Deməli, Cuçikənd – Cuci şəxs adı təməlində yaranmış toponimdir.

Cuci türk mənşəli şəxs adıdır. Bu antroponim indiki Monqolustan, Baykalətrafı və Sibir meşələrində *meşə adamı* kimi tanınan monqollarla türklərin iqtisadi və mədəni əlaqələri əsasında monqol adları sisteminə keçmişdir.

Cuci qədim türk antroponimidir. Bu şəxs adına XI əsrin məşhur filoloq alimi Mahmud Qaşqarlının “Divani-lügət-it türk” adlı əsərində rast gəlmək olur.

Müasir türk dünyasının antroponimik sisteminə Cuci kişi adı geniş yer tutur. Orta Asiya xalqlarında, o cümlədən xüsusi olaraq türkmənlərdə Cuci kişi adı geniş yayılmışdır. Qafqazın Dağıstan diyarındakı azərbaycanlılar arasında da Cuci şəxs adı az deyildir. Dağıstan ərazisindəki 50-yə qədər olan Azərbaycan kəndlərindən Tabasaran rayonu *Yersi kəndi* əhalisinin adlar sisteminə müxtəlif şəkildə assimilyasiyaya uğramış xeyli Cuci adı işlənməkdədir¹.

Cuci kəndinin – Cucikəndin adı erməni millətçiləri tərəfindən 1935-ci ildə dəyişdirilib “*Qızıl Şəfəq*” edilmişdir.

---

¹ Dağıstandakı türk mənşəli toponimlərin lingvistik xüsusiyyətləri üzərində dissertantım Kamil Hacımahmudov tədqiqatlar aparır.

Erməni ekstremistləri illər boyunca kənd əhalisinə tez-tez təzyiqlər göstərmişlər. “1988-ci ilin noyabrında erməni quldur dəstələri bir həftə ərzində kəndin əhalisini qanlı qırğınlarla doğma yurdlarından çıxarmış, evlərini, ev əşyalarını ələlərindən almışlar”¹.

Hazırda hələlik Cucikənd ermənilərin nəzarətindədir.

1.02. CUCİKƏND TOPONİMİNİN KƏNDDAXİLİ MİKROTOPONİMLƏRİ

Cucikənd ərazisi zəngin mikrotoponimlərə malikdir. Orada *Kilsəlitəpə*, *Kiçiktəpə*, *Böyüktəpə*, *Düzkənd* mikrotoponimləri hər cəhətdən diqqəti xüsusi olaraq cəlb edirdi.

Cucikənddə mikrohidronimlər də az deyildi: *Qanoy*, *Əyriçay*, *Arx*, *Qarabulaq*... Bu adların yaranmasının xüsusi tarixçəsi olmuşdur. Bunların hər birinin təhlili elmi cəhətdən olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

---

¹ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995, səh.323.

Cucikəndin mikrotoponimlərindən

1.03. CUCİKƏNDİN KƏNDƏTRAFI MİKROTOPONİMLƏRİ

Cucikənd bir sıra mikrotoponimlərə malikdir. Kəndin bəzi mikrotoponimləri müəyyən tarixi mənalarla bağlıdır.

DƏVƏQILICI. Bu mikrotoponimin hər iki tərəfi xalis Azərbaycan sözüdür. Mikrotoponimin birinci komponenti müasir mənada heyvan (dəvə) anlayışını ifadə edir. Lakin ikinci komponent isə hazırkı əşya – soyuq silah mənasını deyil, qədim türk dilindəki kimi *keçid*, *aşırım* anlayışını bildirir. Cucikənd ərazisindəki “Dəvəqılıcı” mikrotoponimi dəvə aşırımını deməkdir. Həqiqətən də, vaxtilə həmin yer dəvə örüşü, dəvə otlayan ərazi olmuşdur.

Cucikəndin Düzkənd mikrotoponimi

KALAFALAR. Cucikəndin mərkəzindən təxminən iki kilometr aralı sahədə yerləşmiş xarabalıqda onlarca evin uçub-dağılmış qalıqları vardır. Silsilə təpələrin ətəyində olan bu mikrotoponimdə yaşayanlar müasir Cucikəndin mərkəzində olan kilsə ilə əlaqədə olmuşlar. Vaxtilə həmin xarabalıqdan tapdığımız əşyalar çürümüş halda olduğu üçün elmi məlumat əldə etməyə xidmət göstərmədi.

XURDAÇALALAR. Kəndin, təxminən, iki kilometrliyində olan xırda təpələrin üstündə, aralarında yerləşmiş gölməçələrin ətrafları Xurda çalalar (Xırda çalalar) adlanır.

Yeri gəlmişkən xatırlatmaq istərdik ki, *çala* və *tala* sözlərinin mənşə və mənsubluğu haqqında bəzi dolaşmış fikirlər mövcuddur. Bəziləri bu ləksik vahidlərin türk mənşəli olduğuna şübhə ilə yanaşmışlar.

Məlum olduğu üzrə, *çala* ünsürü su anlayışının ifadəsi ilə bağlıdır. Bunu Cucikəndin Xurdaçalalar mikrotoponimi çox aydın göstərir. Belə ki, həmin mikrotoponimin adlandığı sahədəki hər bir çala su ilə əlaqəlidir.

Kür çayının sahilində yerləşən Tiflis şəhərinin şimalındakı "Ov çala", qərbindəki "Ortaçala"

---

mikrotoponimlərinin hər ikisi də Azərbaycan dilinə məxsus adlardır. Bunlardan hər biri “Neft çala” toponiminin yarandığı linqvistik qaydada meydana gəlmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində *çala-çuxur* sözü də formalaşmışdır. Deməli, çala leksik vahidi mənşəcə ümumtürk, Azərbaycan dilinə məxsus sözdür.

Tala sözü quru obyektə, meşə ilə bağlıdır. Meşənin, əsasən, ortasında və ya ətəyində ağac olmayan yerlər tala adlanır. Bu sözlə əlaqəli Gürcüstanda *Qaşqatala*, Azərbaycanda *Zaqatala* toponimləri əmələ gəlib formalaşmışdır. Tiflis şəhərindəki *Saburtala* mikrotoponimi də Azərbaycan mənşəli “tala” sözü ilə yaradılmışdır.

II FƏSİL

CUCİKƏNDLƏ ƏLAQƏLİ TOPONİMLƏR

Müəyyən obyektin tədqiqi zamanı onun obyektiv şərh üçün əlaqəli axtarışların əhəmiyyəti zərurət təşkil edir. Buna görə də Cucikənd yazılı abidələrini öyrənərkən onun məkani əlaqələrinin lazımi səviyyədə tədqiqat arenasına gətirilməsi də unudulmamalıdır.

2.01. CUCİKƏNDƏ YAXIN-UZAQ OLAN TOPONİMLƏR

Cucikənd dörd tərəfdən (şərqdən, qərbdən, şimaldan və cənubdan) müxtəlif quruluşlu, müxtəlif tarixlərdə yaranmış toponimlər əhatəsindədir.

Qafqazın ən gözəl diyarı kimi şöhrət tapmış Borçalı çox geniş coğrafi ərazidir. Bu diyar təbii sərvətinə, relyef və iqliminə görə üç bölgədən ibarətdir:

Aran Borçalısı – Borçalı çökəyi;

Bağ Borçalısı;

Dağ Borçalısı – Loru mahalı.

Cucikənd Oğuz yurdu olan Dağ Borçalısının – Loru mahalının Türkiyə səmtində yerləşən, indiki Ermənistanın Kalinino (Calaloğlu, Vorontsovka) bölgəsindədir. Bu kənd bölgə mərkəzinin 12 kilometrliyində yerləşir.

Cucikənd oykonimi dəniz səviyyəsindən 1622 metr hündürlükdədir.

Qədim tarixə malik olan Cucikənd bir-birinə bitişik üç təpə üzərində, az bir hissəsi isə düzənlikdə yerləşir. Yerli sakinlər bunları **Böyüktepə**, **Kiçiktəpə**, **Kilsəlitəpə** və düzənlikdə olan hissəsini **Düzəkənd**, kəndin ortasını **Şenlik*** adlandırırdılar. Kənd Kiçik və Kilsəli təpələrin hər iki tərəfini, Böyüktepənin isə yalnız qərb hissəsini əhatə edir. Böyüktepənin şərq-qərbində müqəddəs qəbiristanlıq yerləşir ki, orada Cucikəndin dünyasını dəyişmiş sakinləri uyuyur.

Cucikəndin yerləşdiyi ərazi hər tərəfdən əhatə olunmuş silsilə və çoxmiqdarlı təpələrdən,

---

* "Şenlik" sözü haqda elmi ədəbiyyatda müxtəlif yazılar vardır. Bu söz, şübhəsiz olaraq, türk mənşəlidir.

---

dağlardan, bir o qədər geniş olmayan düzənliklərlə əhatələnir və düzənliyin ortasında bu üç təpə relyefi heyranedicə çox gözəl bir mənzərə yaradır.

Cucikənd dörd qonşu kəndlə həmsərhəddir. Bunlardan üçü *İlməzli*, *Soyuqbulaq*, *Yırğançay* (bu kənd inzibati bölgüyə görə Gürcüstana məxsus edilmişdir) azərbaycanlı kəndi, biri isə – Şahnəzər (bu toponim iki Azərbaycan sözündən – *şah* və *nəzər* sözlərindən ibarətdir) sonradan köçüb gəlmiş erməni kəndidir.

Şimal tərəfdə *Gilliyin düzü*; şərqdə *Qırmızı daş*, *Ağbulaq*, *Çaxmaqlı dağ*; cənubda *İlməzli düzü*, *Haj-xəlil* (*Hacıxəlil*) *ocağı*, *Ov dərəsi*, *Dəlidağ*; qərbdə *Qaranlıq dərə*, *Əyriqar*... Cucikəndə yaxın ərazilərdəki toponimlərdir.

XX əsrin 30-cu illərində bizim nəslin başına olmazın oyun açılmış, atama görünməmiş cəza verilmiş, qohum-əqrəbanın bir çoxu həbs olunmuşdur. O dövrdə, bəlkə də, eyni soyaddan olan qohumlarımızın bəzisi babalarının adını soyadı kimi işlətmişlər. Mən isə bu fikirdən uzaqda dayanaraq, babam Alı kişinin adını fəmiyyə götürmədim, bu məqsədlə Əyriqar toponimindən istifadə etdim – *Alıfəad Əyriqarlı* yazdım.

Tiflisdə dərc olunan məqalələrimin bir çoxunda "Alıfuad Əyriqarlı" imzası ilə çıxış etməyə başladım. Əyriqar kəndimiz Cucikəndin lap yaxınlığında yerləşirdi, ilin bütün fəsilərində o dağın qoynunda qar olurdu.

Cucikəndə az və ya xeyli uzaq sahələrdə yerləşmiş *Boğazkəsən*, *Qollu daş*, *Hamamlı*, *Bəzəkli*, *Oruzmatı*, *Dəllər*, *Başkeçid*, *Şahmarlı*, *Şindilər*, *Məmişli*, *Səfərli*, *Muğanlı*, *Saatlı*, *Lökəndar* və s. toponimlər oğuz tayfalarının yadigarı, onların tarixi izləridir.

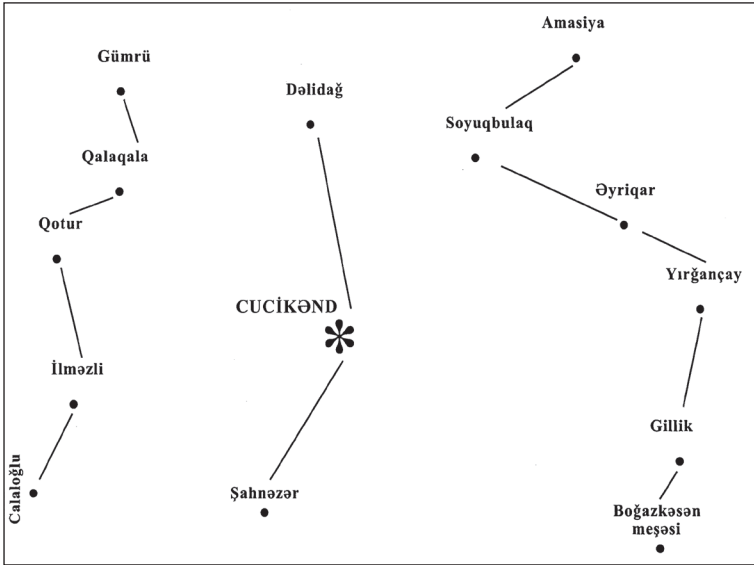
Cucikənd və onun ətraf ərazilərinin vaxtı ilə *Oğuz tayfalarının məkanı olduğunu* sübuta yetirən onlarca fakt mövcuddur.

Cucikəndin bir neçə kilometrliyində olan *Oruzman* kəndlərinin (Aşağı Oruzman, Yuxarı Oruzman) adları birbaşa oğuzla bağlıdır. Belə ki, Oruzman adı (oğuz) və (man) komponentlərindən ibarətdir. Oğuz sözündəki (ğ) səsi müəyyən fonetik hadisə əsasında (r) səsi ilə əvəzlənmişdir.

"*Man*" ünsürünə gəldikdə, deməliyik ki, müasir türk dillərində *man//mən* komponenti ilə əlaqəli onlarca toponim və antroponim vardır. Məsələn, türk dilində Kara+man (toponim), Na-

---

**QƏRBİ AZƏRBAYCANIN CUCİKƏND TOPONİMİ İLƏ
BAĞLI XƏRİTƏ**

zim Alp+man, Serdar Çak+man, Altan Öy+men və sair antroponimlər işlənmişdir.

Ümumiyyətlə, “man” qədim türk dilində müstəqil söz olaraq “adam” mənasını bildirmişdir. Oğuz+man dedikdə oğuz adamı ifadə olunmuşdur.

Man//men ünsürləri ilə düzələn xüsusi yer-yurd adlarına dünyanın bir sıra ölkələrində, o cümlədən *Əfqanıstan* və digər müsəlman diyarlarında bol-bol rast gəlmək olur.

Yuxarıda adı çəkilən *Saatlı* oykoniminin adı oğuz tayfaları ilə bağlıdır. Elmi ədəbiyyatda

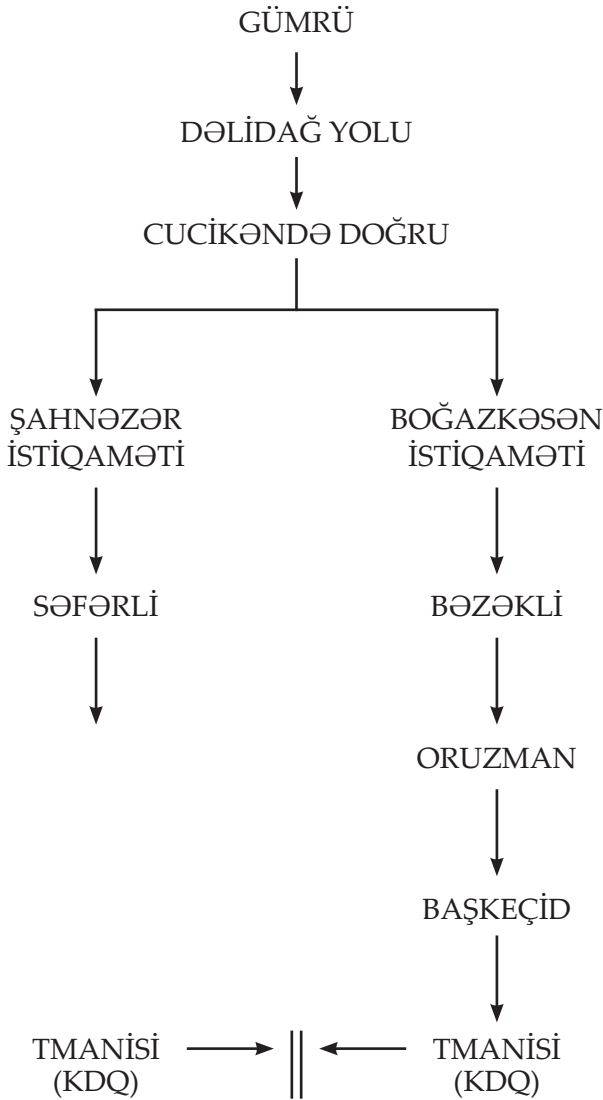
bunun müxtəlif şəkildə izah olunmasına baxmayaraq, *Saatlı* türk tayfalarından birinin adıdır. Bunu Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan ərazilərində yayılmış onlarca Saatlı kəndinin adı bir daha sübut edir.

Dağ Borçalısı ərazisindəki *Bəzəkli* və *Səfərli* kənd adları oğuz mənşəli tayfaların adlarındandır.

Moldovada yaşayan müasir qaqauzlar içərisində bu tayfaların izi saxlanmaqdadır. Türk millətlərinin salnamələrindən biri olan "*Qorqud dəninin kitabı*"nda adı çəkilən *Tmanisi* məkanı da Cucikənd səmtindədir. Deməli, həmin yerlər qədim oğuz məskənləri olmuşdur.

Yeri gəlmişkən bildirməliyik ki, bu cür toponimlər oğuz etnonimləri mövqeyindən axtarılıb, elmi şərh verilərək müəyyənləşdirilsə, ümumtürk tarixinin bir çox məsələlərinin obyektiv dəqiqləşdirilməsi üçün son dərəcə faydalı olar.

IX ƏSRDƏ ƏRƏB DƏVƏ KARVAN YOLU

2.02. CUCİKƏNDİN YERLƏŞDİYİ ƏRAZİNİN ƏN YAXIN VƏ NİSBƏTƏN UZAQ OLAN ƏTRAFLARININ MADDİ NEMƏTLƏRİ

Cucikəndin ərazisi və ətrafı maddi nemətlərlə son dərəcə zəngin yurd olmuşdur. Orada insanların güzəran həyat sürməsi üçün hər cür nemət var idi. Bunlardan bəzisini xatırlayırıq.

I. Torpaq növləri və onların məhsulları. Ərazidə hər cür torpağa rast gəlmək olardı.

1. *Qara torpaq:* Ərazi münbit qara torpağa malik idi. Cucikəndin məhsuldar qara torpağında hər cür bitki becərilirdi: kartof, çuğundur, kələm, yerkökü (zərdə); dənli bitkilərdən günəbaxan, arpa, buğda, qavılca...
2. *Sarı torpaq:* Ərazidə olduqca yüksək keyfiyyətli sarı torpaq ehtiyatları var idi. Bu növ torpaqdan inşaat materialları – *kərpic, kirəmid* istehsal olunurdu. Sarı torpaqla bağlı “Sarı dərə” toponimi yaranmışdır.

II. Gil və onun əhəmiyyəti. Cucikəndin şimal tərəfində geniş gil ehtiyatları var idi. Gildən bir çox saxsı qab-qacaq – küpə, sərnəc, bardaq, qazan, təknə, dolça və başqa zəruri məişət əşyaları hazırlanırdı. Ərazi ilə bağlı *Gillik*, *Gilliyin düzü* toponimləri formalaşmış dilin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

III. Daş növləri və onlardan inşaat materialları kimi istifadə olunması. Cucikəndin ərazisi daş növlərinə görə də olduqca zəngindir. Orada 10-dan artıq daş növünə rast gəlmək olurdu. Onlardan bəzisi haqqında qısa məlumat verməyi məsləhət bildik.

- 1. Qara daş.** Bu növ daşlar *zil qara* rəngdə, son dərəcə ağır və sərt keyfiyyətli idi. Bunlar ərazinin, demək olar ki, hər yerinə səpələnmişdi. Bu cür daşları sındıraraq qırıq-qırıq edərək kənd təsərrüfatı sahəsinin xırman işlərində onlardan *vəl dişi* kimi geniş istifadə edilirdi.
- 2. Çaydaşı.** Bu qrup daşlar zahirən şumal və əsasən, girdə quruluşlu idi. Bu daşdan başlıca olaraq kənd sa-

kinlərinə məxsus sahədə (xalxal-
da) hasar üçün istifadə olunurdu.

3. Çaxmaqdaşı. Bu daş zahirən tünd rəngli, boz şüşəyə oxşar görünüşə malik idi. İnşaat işlərində bunlar yararsız hesab olunurdu.

Çaxmaqdaşından od yandırmaq üçün kibrit əvəzi istifadə edilirdi. Belə daş qırığının üstünə pambıq qoyub polad parçası ilə vuranda qıçılıcı qopur, od-alov yaranırdı.

Böyük Vətən müharibəsi dövründə “Hər şey cəbhə üçün” şüarı hökm sürürdü, başqa şeylər kimi kibrit də tapılmırdı. Həmin illərdə od yandırmaq üçün *çaxmaqdaşından* çox geniş istifadə olunurdu.

4. Ağ daş. Cucikəndin şimalında yerləşən ağ daş qrupu zahirən ağ rəngli olub, yüngül çəki keyfiyyətli idi. Bu daşdan inşaat materialları kimi geniş istifadə olunurdu. Yüngül olduğuna görə onlar ti-

kililərin ancaq üst qatında işlədilir.

- 5. Qırmızı daş.** Bu növ daşlar ağ daşdan çəkisinə deyil, ancaq rənginə görə fərqlənirdi. Qırmızı daşı əzib, yağla qarışdıraraq ondan qırmızı rəngli boya düzəldirdilər. Bu boyadan mal-qaranın damğalanmasında istifadə olunurdu.
- 6. Sarımtıl daş.** Bu daş yalnız rənginə görə yox, tərkibcə də fərqlənirdi. Sarımtıl daş ağır və çox möhkəm idi. Sarımtıl daş inşaat üçün ən yararlı material hesab olunurdu. Kilsəli tərənin ön hissəsində böyük karxana yaradılmışdı. Cucikəndin yeni evləri bu daşla inşa edilirdi. Bütün evlərin "*çənə daşı*" bunlardan təşkil olunurdu.
- 7. Qranit daş.** Bu daş boz rəngli olub, enli və uzun forma təşkil edirdi. Həmin daşlar üzərində işləmək – hamarlamaq, şumallamaq, yazmaq, xətt çəkmək və sair üçün çox-çox yararlı material idi. Boz qranit
-

daşlardan XX əsrin 30-cu illərində Moskva ətrafında tikilən “Barvixa” sanatoriyasının inşasında da istifadə olunmuşdur. Sanatoriyanın yerləşdiyi parkın içərisindəki pilləkənlərin pillələri bütöv boz qranitdən olaraq uzunluğu 1,5 və 2 metr ölçüdədir.

Boz qranit Dəlidağın ətəklərindəki və Soyuqbulağın qərbindəki karxanalardan son illərdə də çıxarıldı. Bu daşlar *Cucikəndin yazılı abidələri* olan kilsədəki abidələrin materialı ilə eyniyyət təşkil edirdi.

III FƏSİL

YAZI VƏ YAZILI QƏDİM ABİDƏ ANLAYIŞI

Dünyada insanların yaratdıqları ən zəruri nailiyyətlərdən biri də yazıdır. Yazı optik ünsiyyət vasitəsidir. İnsan yazını görür, oxuyur və orada ifadə olunan hər növ fikri əxz edir. Müasir insanın hərtərəfli inkişaf etməsində yazı əvəzsiz rola malikdir.

3.01. DÜNYA YAZISI VƏ ONUN YARANMASI

Yazı çox geniş anlayışdır. Fikrin ifadəsinə xidmət edən hər növ işarə sistemi yazıya daxildir. Hərflər, durğu işarələri, rəqəmlər və digər işarələr.

İnsanlar yazının yaradılması ilə çox qədimdən məşğul olmuşlar. Onlar bunun üçün müxtəlif üsullara əl atmışlar.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, yazı da çox zəruri tələbat əsasında meydana çıxmışdır.

Hazırda dünya xalqlarının, demək olar ki, hamısı yazıdan istifadə edir. Dünyada qeyd olunan 6000-ə yaxın dilin hər birinin quruluşuna uyğun yazı sistemi formalaşdırılmışdır¹.

3.02. YAZININ TIPLƏRİ

Yazının inkişafı cəmiyyətin inkişafı, tərəqqisi ilə bağlı olmuşdur. Yazı lap uzaq keçmişdən başlayıb insanların təfəkkürünün məhsulu olaraq zənginləşməyə doğru hərəkət etmişdir.

Hazırda yazının dörd tipi mövcuddur:

1. *Piktoqrafik, yaxud şəkli yazı;*
2. *İdeoqrafik, yaxud fikri yazı;*
3. *Silloboqrafik, yaxud heca yazısı;*
4. *Fonoqrafik, yaxud səs yazısı.*

Yazının bu tiplərinin hər biri bu və ya başqa xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir.

---

¹ Problemin şərhinə aydınlıq gətirmək üçün ümumən, yazı haqqında qısa, lakin zəruri məlumatlar verməyi məsləhət bildik. Bax: A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. I cild, Bakı, 2004.

Şəkli yazıda hər bir şəkil bir və ya bir neçə cümləni əks etdirir. Bu cür yazıda nitq sözlərə bölünür, bütöv cümlələrlə ifadə olunur.

Yazının ilk tipi olan şəkli yazıdan hələ lap qədimdə Azərbaycanda da istifadə olunmuşdur. Başqa xalqlar kimi, azərbaycanlılar da şəkillərdən, əsasən, iki məqsədlə – bəzək və yazı üçün istifadə etmişlər.

Lap qədim dövrlərdən Azərbaycan yurdunun övladları müəyyən əşya, xüsusən qab-qacaq hazırladıqda bəzək məqsədilə onun üstündə insan, heyvan, quş, bitki şəkilləri çəkmiş və naxışlar həkk etmişlər.

Azərbaycanın bir sıra yerlərində *piktoqramlar* – *şəkli yazılar* müşahidə olunmuşdur:

1. Qobustan qayaları üzərində;
2. Mingəçevirdə tapılmış saxsı qablar üzərində;
3. Mərdəkan qalası üzərində;
4. Qız qalasının divarlarında;
5. Şəmkirdə tapılmış tunc kəmər üzərində və s.

İdeografik yazı elə yazı sistemidir ki, orada hər bir işarə bütöv bir sözü, yaxud sözün mənalı hissəsini bildirir. Ona görə də bu yazı sistemi, eyni zamanda, **söz yazısı** da adlanır.

İdeoqrafik yazı şəkli yazı içərisində tədricən əmələ gəlmişdir.

Ən qədim ideoqrafik yazılardan biri Misir yazısıdır. Bu yazı bizim eradan əvvəl Afrika qitəsində yaşamış bir sıra xalqlar arasında geniş yayılmışdır.

Qədim Misir yazısının inkişaf dövründə 3 yazı forması meydana çıxmışdır: *heroqlif yazı*, *heratik yazı*, *demotik yazı*.

Misirlilər heroqlifləri *daş*, ağac və digər bərk materiallar üzərində həkk etmişlər. *Cucikənd yazılı abidələrində* ümumyazı ənənələrinə istinadən daş üzərində yazmaq formasından istifadə olunmuşdur.

Yazının üçüncü tipi – **heca yazısının** tələbinə görə, dildə nə qədər heca varsa, bir o qədər də heca işarəsi olmalı idi. Ən qədim heca yazılarından biri şumerlərin formalaşdırdığı yazıdır. Şumerlərin yazısı formaca mıxa (mismara) oxşadığı üçün onu “mxi yazı” adlandırırdılar.

Yazının dördüncü tipi olan **səs yazısında** dildəki hər bir səs hərflə işarə olunurdu. Buna görə də belə yazıya **hərflə yazı** da deyilir.

Hazırda səs yazısının çoxlu miqdarda formaları mövcuddur.

3.03. QƏDİM YAZILI ABİDƏ ANLAYIŞI

Abidə olduqca geniş anlayışdır. Bəşəriyyət tarixində mənəvi mədəniyyətin yaranması və inkişafında əksər xalqların xüsusi rolu olmuşdur. Minlərlə bəşəri möcüzələr milyardlarla insanların təfəkkürünün məhsulu kimi yer üzərində özünə mövqə qazanmışdır.

Abidələrin tədqiqində, öncə onların yaranma prosesində tarixi formalaşma zamanına nəzər salınır, məzmunu araşdırılır. Abidələrin zamanla bağlı cəhətləri tədqiq olunarkən onların qədimliyi müəyyənləşdirilir.

Qədim abidələr iki cür olur:

1. Yazılı qədim abidələr;
2. Yazısız qədim abidələr.

Abidələr xalqların keçib gəldiyi tarixin, onların inkişafının formalaşmasının mötəbər mənbələrinə çevrilir. Məsələn, *Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin* türk millətlərinin başqa sahələrlə yanaşı, dil problemlərinin də həll olunmasında xüsusi rolu olduğu kimi.

IV FƏSİL

CUCİKƏNDİN QƏDİM YAZILI ABİDƏLƏRİ

Cucikəndin abidələri yazılı abidə anlayışına tam cavab verir. Bu kitabələr istər formasına, istərsə də məzmununa görə çox orijinallıq təşkil edir. *Yazılı abidələrin adı* tapıldığı yerin adı ilə adlandırılmışdır: “*Cucikənd yazılı abidələri*”.

4.01. CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN KƏŞF OLUNDUĞU MƏKAN VƏ İL

1. Abidələrin kəşf olunduğu yer

Cucikənd yazılı abidələri qədim tarixli Cucikəndin mikrotoponimlərindən olan *kiçik tərənin* üstündə – zirvədə inşa olunmuş dini məbədin – kilsənin ön hissəsində idi. Bu nəhəng daşlardan biri girəcək qapının sağ, digəri isə sol tərəfində arxası üzərində yerə uzadılmışdı. Bu daşları ilk dəfə bu formada müşahidə – kəşf etdik.

2. *Abidələrin kəşf olunduğu il – 1946*

Cucikənd yazılı abidələri tərəfimizdən XX əsrin 40-cı illərində kəşf olunmuşdur.

Mən Tiflis Pedaqoji İnstitutunda oxuyarkən yay tətildə kəndimizə gəlib, Kilsəli təpəyə qalxıb, oradakı kilsənin ön hissəsinə uzanıb kitab oxuyur, ətraf mənzərəni seyr edirdim. Eyni zamanda yorulanda müəyyən dərəcədə dağılmış, uçulmuş kilsənin içərisini, bayır hissəsini müşahidə edirdim. Bir dəfə ot basmış uçuq kilsənin ətrafını dövr edərkən qalın otluq olan bir yer diqqətimi daha çox özünə çəkdi. Mən yaxınlaşıb ayağım ilə otları – gicitkəni, bağayarpağı və s. sağ-sola tərəf əyib onları tapdaladım. Bu anda yerdə üstü yazılı irihəcmli daş olduğunu gördüm. Kilsənin qapısının sol tərəfində də belə digər daşı tapdım.

Dərslər başlananda Tiflisdəki oxuduğum instituta qayıtdım, daşların üzünü necə çıxarmaq haqqında çox düşündüm, nəhayət, vasitələr tapdım. Bunun biri daşın üzərinə yazı boyda kağız qoyub¹ onun üstünü kömürlə sürtərək üzünü çıxarmaq, digəri isə xətkəşlə hərfləri ölçüb, kiçil-

---

¹ Böyükhəcmli kağız əldə etməkdə Tiflisdəki hərbi dairə mətbəəsinin əməkdaşları köməklik göstərdilər. Mətbəədə çalışan Azərbaycandan gəlmiş azərbaycanlı zabit məni polkovniklə tanış etdi. Ona belə kağız axtardığımı izah etdikdən sonra mənə köməklik edib, uğurlar arzulanıldı.

---

dib kağıza köçürmək idi. Hər iki vasitədən istifadə edib yazılı abidələrin üzünü çıxarmağa nail ola bildim.

4.02. CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN MİQDARI VƏ ONLARIN QURULUŞU

Cucikəndin yazılı abidələri iki böyük daşdan ibarətdir. Daşlar boz qranitə oxşayır. Belə daşların kəndin qərb səmtinin 7–8 kilometrliyində yerləşən dağların döşündəki qayalardan götürüldüyü aydınca müşahidə olunurdu.

Bu daşlar son dərəcə dəqiqliklə kəsilib və yüksək sənətkarlıqla sığallanıb yazı üçün yararlı hala salınmışdır. Hər iki daş eyni quruluşa, görkəmə malik kitabədir. Biri digərindən azca da olsa fərqlənir. Onların ölçüləri tam bir-birlərinin eynidir.

Yazılı daşların hərəsinin uzunluğu, təxminən, *1,5 metr*, hündürlüyü *1 metr*, qalınlığı isə *20 santimetr* ölçüdə idi.

Bu yazılı abidələr məbədin girəcəyində günbəz formasında olan tikilinin sağ və sol tərəfində

---

yerdən 20 sm yuxarıda qoyulmuşdur, bunlardan sol tərəfdə yerləşən daşı şərti olaraq *A – birinci abidə*; sağ tərəfdəki daşı isə *B – ikinci abidə* adlandırmışdıq.

Təəssüflə qeyd etməliyəm ki, böyük əziyyətlərlə üzünü çıxardığım *B – ikinci yazılı abidənin* surətini açıqlamaq üçün başqa şəhərlərə – alimlərə göndərərkən nüsxə surətini özümdə saxlamağı unutmuşam. İndi onun əldə olunması əsas məqsədlərimizdəndir.

Լ Է Թ Թ Ե Ն Օ Դ Ե Դ Լ Դ
 Ի Ի Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ
 Ք Ի Լ Կ Ի Կ Կ Կ Կ Կ Կ
 Լ Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ
 Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ
 Կ Կ Կ Կ

1-ci abidə

4.03. CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN MÖVCUD OLDUĞU YERİN COĞRAFİ TƏSVİRİ

Abidələrin yerləşdiyi dini məbəd kiçik təpənin lap uca yerində inşa olunmuşdur. Həmin təpə xalq arasında *Kilsəli təpə* də adlanırdı. Kilsəli təpə gün doğandan gün batana doğru maili formada aşağıya tərəf enişli idi. Həmin sahədə süni yaradılmış tunnel də var idi.

Tunelin içərisinə girəndə müəyyən qədər məsafəni ayaqüstü getmək olurdu. Keçmişdə bu tunnel qazılarkən külüngdən istifadə edildiyi aydın görünürdü. XX əsrin 40-cı illərində tunnelin ağzı

Tunnel olan yerin kənardan görünüşü

böyük daşla bağlandı. Tunelin şərq hissəsində *Alı kişi Qurbanovun* yaşayış binasının önündə böyük gövrüc ağacı var idi. Bu ağac Cucikəndin ərazisində ilk və yeganə yaşıl ağac olmuşdur.

Kilsənin ön hissəsinin aşağısında olan ağac

Cucikəndin ərazisi müxtəlif növ quşların məkanı idi. Kiçik təpəyə xüsusi yaraşlıq verən kilsənin qapısının üstündə leyləklər yuva salmışdı. Hər il onlar bala çıxarıp, hərəkətləri ilə nəzərləri cəlb edirdi.

Kilsəli təpənin ətəyinin şərq tərəfində sonralar inşa olunmuş məscid yerləşirdi. Qədim tarixli kilsənin içərisində qapalı tabut var idi. Xalq arasında bu tabut haqqında qəribə mülahizələr hökm sürürdü, orada külli miqdarda xəzinə olduğundan söhbət açılırdı. Lakin kənd sakinləri tabutu açanda ölüdən başqa heç şey olmadığı müəyyən edildi.

V FƏSİL

CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Haqqında bəhs olunan abidələr heç vaxt mü-təxəssislərin diqqətini cəlb edib elmi-tədqiqat ob-yekti olmamışdır. Yazı tarixində bu qiymətli abi-dələrin linqvistik cəhətdən açılması elm üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir.

5.01. YAZILI ABİDƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ELMİ ƏHƏMİYYƏTİ

Hər bir xalqın, millətin tarixinin, mənəvi mədəniyyətinin qaranlıq qalmış səhifələrinin aydınlaşdırılmasında yazılı abidələr son dərəcə əvəzsiz bir mənbədir. Dünya xalqlarının çoxun-da qədim yazı formalarından istifadə olunmuş yazılı abidələr vardır ki, onların bir çoxu alim-lər tərəfindən açıqlanmış, lakin bəziləri hələ də

elmi-tədqiqat cəbhəsinə gətirilməmişdir. Belə qədim yazılı abidələrdən biri də *Cucikənd yazılı abidələr*idir.

5.02. 1946-CI İL CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN TƏDQIQI TARİXİNİN BAŞLANGICI HESAB OLUNA BİLƏR

XX əsrin 40-cı illərində, hələ Tiflis Pedaqoji İnstitutunda tələbə ikən (1946) ilk dəfə olaraq Cucikənd yazılı abidələrinin üzünü kağıza köçürdükdən sonra onların yazı və dil xüsusiyyətləri ilə maraqlanmışam.

Problemin həlli üçün dilçiliyin bir sıra nəzəri metod və ənənəvi üsullarından istifadə etməli olmuşam.

Birincisi – yazılı abidələrin surətini əyani və qiyabi tanıdığım dünya dilçilərinə məktub göndərib onların fikirlərini bilmək. Bu məqsədlə ilk dəfə məşhur türkoloq Kononova müraciət etdim. Xeyli vaxtdan sonra o, üstündə avtoqraf yazdığı “Müasir özbək ədəbi dili”

kitabını mənə göndərdi və yazı problemləri ilə məşğul olmadığını bildirdi. Bununla bərabər, Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü, görkəmli dilçi V.V.Vinoqradova da məktub göndərdim. O, özünün irihəcmli “Rus dili” (1947) adlı kitabını avtoqrafla mənə göndərdi. Yazdığı məktubda yazı problemləri ilə məşğul olmadığını bildirməklə yanaşı, mənə elm sahəsində böyük uğurlar arzuladığını bildirmişdir.

İkincisi

– müəyyən elmi məlumatlar almaq üçün böyük kitabxanalara, tanınmış muzeylərə məktub göndərmək. Bunun üçün yazı surətini Moskva və Tiflis dövlət kitabxanalarına, Hayestandakı matenadarana (matenadaran – mətn saxlanılan yer deməkdir) məktub çatdırmağa nail olduq. Məktuba cavab gəlmədiyi üçün 1987-ci ildə matenadarana gedib məktuba nə üçün cavab gəlmədiyini öyrəndim. Onlar bu yazıların erməniyə aid olmadığını bildirdilər. Matenadaranda

alban əlifbası olduğu barədə məlumat almaq istədim, lakin haylar buna şərait yaratmadılar.

Üçüncüsü

– qurultay, konqres, konfrans və elmi seminar iştirakçılarına yazılı abidə haqqında məlumat çatdırmaq. Bu məqsədlə Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Qeysəri, Konya, Qars, Moskva, Alma-Ata, Aşqabad, Tiflis, Ufa, Qazan şəhərlərində çağırılmış yığıncaqların nümayəndələri ilə geniş elmi söhbətlər apararaq xeyli məlumat toplamağa nail olduq.

Moskvada türkoloji problemlərə həsr olunan konfransda macar alimi *Y.Nemet* “qarandaş” sözünün etimologiyasından bəhs etdi. Bu sözün türk mənşəli olduğunu ətraflı aydınlaşdırdı. Konfrans toplantısından sonra qaldığımız mehmanxanada Cucikənd yazılı abidələrinə dair mülahizələr yürütdük.

Dördüncüsü – yazı haqqında alimlərlə şəxsən müzakirələr aparmaq. Tiflisdə tələ-

bə ikən müəllimim olmuş Çıkabava ilə geniş müzakirələr apardıq. Son illərdə Bakıda Azərbaycan Elmlər Akademiyasının üzvü Z.Bünyadovla xeyli axtarış və müzakirələrimiz oldu.

Lazımı nəticələr alınmadığı üçün mən digər vasitə və formalara əl atmağı gərəkli bildim.

Beşincisi – yazılı abidələrin hər birindəki sətirleri iki-bir bölüb üzərində işləmək. Quruluşca fərqlənən hərfləri (sadə, mürəkkəb) seçmək.

**BİRİNCİ
ABİDƏNİN**

1-ci sətri	<p> Լ Է Թ ԹԵ Ռ ՅԷ Ն ԵՂ Ե ՂԼ Դ Ի Կ Պ Ս Կ Ե Կ Դ Թ Օ Տ Ե Ք Ի Լ Կ Օ Տ Ե Թ Ե Ղ Ր Օ Կ Օ Տ </p>
2-ci sətri	<p> Ղ Ղ Ղ Ե Ս Ր Ղ Կ Ե Թ Ս Կ Թ ՂԼ Ի Թ Ռ Ղ Կ Ե Թ Ղ Ս Ր Ղ Կ Ս Կ Թ Օ Տ Ե </p>

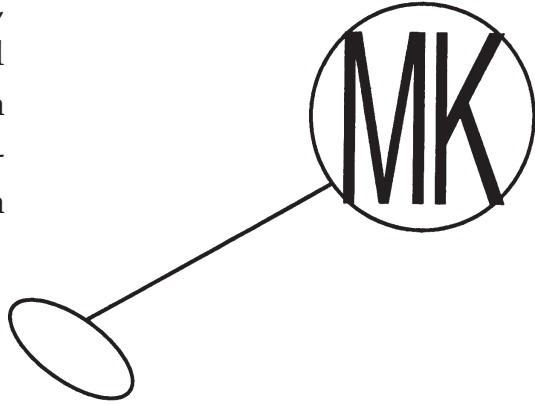
Altıncı – Cucikənd yazılı abidələrinin hərf-lərini Cənubi Qafqazdakı yazılar-la qarşılaşdırıb tutuşdurmaq. Bu işi aparmaq üçün Tiflis və İrəvan şəhərlərinin qəbiristanlığında ola-raq yazılı abidələrin hərfələrini tu-tuşdurduq, uyğun gələni olmadı. Hayestanın Eçmiadzın adlanan dini yerində olarkən orada dəfn olun-muş vazgenlərin qəbir daşlarını abidələrdəki yazı forması ilə qarşı-laşdırdıq. Burada da uyğun gələn formaya rast gəlmədik.

Yeddinci – Türkiyə və Krımda olan damğalar-la Cucikənd yazılı abidələrinin əlaqə-sini təhlil etmək. Cucikənd yazılı abidələrini araşdırarkən onların içə-risində Türkiyə və Krım damğalarına oxşar damğalar müşahidə olundu. Həmin damğalar düz xətt və ya oval şəkildə idi.

Məsələn, |||, ||, =,
(○)

Damğalar sadəyə doğru inkişaf etdirilmişdir. VIII əsrdən *qaraqurbanlılar* mal-qaranı nəzarətdə saxlamaq üçün damğadan istifadə etmişlər. Əsrin sonuna doğru belə damğalar sadələşdirilmişdir.

Məsələn,
Məhəmməd
Qurbanova
məxsus damğaya formasında olduğu kimi.

5.03. CUCİKƏND ABİDƏLƏRİNİN DÜNYA YAZILARINA OXŞARLIĞI MƏSƏLƏSİ

Dünyada qədim yazı formaları çoxdur. Bunların bir çoxu bir-birinin əsasında formalaşdığı üçün az və ya çox dərəcədə oxşarlıq müşahidə edilir. Lakin Cucikənd yazılarının oxşarına indiyə kimi heç yerdə təsadüf edilməmişdir.

VI FƏSİL

CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN İZAHİ

Hər bir qədim yazının sirr qapılarının açılması – oxunulması üçün onların filoloji izahına – yazı formasının müəyyənləşdirilməsinə, qrafik ünsürlərinin aydınlaşdırılmasına xüsusi ehtiyac duyulmuşdur. Bu deyilən cəhətlərin nəzərə alınması yazı tarixçilərinin və əməli işlərində onların düzgün nəticələr əldə edə bilmələri həmişə gərəkli olmuşdur.

6.01. CUCİKƏND ABİDƏLƏRİNİN YAZI FORMASI

Cüçikənd daşüstü yazıları yazının çox qədim formalarındandır. Dünyanın yazı tarixindən məlumdur ki, yazılar istiqamətlərinə görə çox müxtəlif formada olmuşdur. Belə ki, bəzi yazılar sağdan sola, bəziləri soldan sağa tərəf üfüqi

formada yazılmışdır. Üfüqi yazının dolama-dolama (bustrofedon) forması da olmuşdur. Bundan başqa, sağdan sola – yuxarıdan aşağı və soldan sağa – yuxarıdan aşağı şaquli istiqamətlərlə də yazılar mövcuddur.

Ümumdünya yazı tarixi prinsipləri baxımından Cucikənd abidələrinin yazı formasındaki aşağıdakı cəhətlər diqqəti cəlb edir.

1. Bu abidələr yazının soldan sağa – üfüqi formasında yazılmışdır. Yazının bu istiqamətdə forması dünya xalqlarının təcrübəsində geniş yayılaraq daha mədəni və münasib hesab edilir.
  2. Mətnlərdə abzasdan istifadə olunmamış və sətirin əvvəlində yer qoyulmamışdır.
  3. Abidələrin hər ikisində sözlər arasında məsafə müşahidə edilmir. Demək olar ki, mətnlərdə sözarası məsafə qoymaq qaydasına qəti yer verilməmişdir.
  4. Sözlərdə hərflər bir-birinə bitişdirilməmiş, hər bir hərf – işarə ayrı-ayrı yazılmışdır. Dünyanın əksər yazı sistemlərində hərflər bir-biri ilə bağlanır. Abidələrdə buna əməl olunmaması yazıların çox qədim olduğunu göstərir.
-

5. Mətnlərin heç birində durğu işarələri işlədilməmişdir. Yazıda durğu işarəsi işlətməmək də qədim yazılara aid olan başlıca xüsusiyyətlərdən biridir.

6.02. CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN QRAFİK SİSTEMİ

A – Birinci: Cucikənd abidəsinin mətninin qrafik sistemi aşağıdakı kimidir:

1. Abidənin mətni beş sətir yarımdan ibarətdir. Burada 64 işarə işlədilmişdir.
2. Mətndəki hərflərin tərkibində iki növ *təməl işarədən* – xətt formasından istifadə olunmuşdur. Bunlardan biri *düz xətt*, ikincisi, *ovaldır*. Hərflərin əksəriyyətində düz xətdən üfüqi və şaquli vəziyyətdə istifadə edilmişdir. Bir qrup hərfdə isə oval və ovalvarı xəttə müraciət olunduğu görünür.
3. Mətndə 28 işarə – hərf vardır.
4. Hərflərin əksəriyyəti xüsusi formaya malikdir.

Lakin bəzi hərflər digərindən əlavə edilmiş işarə ilə fərqlənir. Məsələn, □ 𐌆, hərflərinin üstünə şaquli xətt artırmaqla yeni hərflər □ 𐌆, düzəldilmişdir.

5. Hərflərin bir qrupu quruluşca sadə, digəri isə mürəkkəbdir.
6. Mətndəki bu sirli işarələrin bəzisi tamamilə hərf kimi göründüyü halda, bəzisi isə bir neçə ünsürdən ibarət olub heroqlifi □□ xatırladır.

* * *

Cucikənd yazılı abidələrinin nədən bəhs etdiyi hələ elm üçün sirr olaraq qalmaqdadır. Bu yazılarda *türk ruhu*, qədim türk əlamətləri hiss olunur.

Cucikənd daşüstü yazılarının tədqiqi, onların gizli sirlərinin açılması təkcə türk dünyasının qədim tarixinin işıqlandırılması üçün deyil, həm də *ümmüdünya yazı mədəniyyəti tarixinin* açılmasında xüsusi qiymətə malikdir.

VII FƏSİL

CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN TALEYİ

Hər bir ölkənin ərazisində olan abidələr həmin ölkədə ömür sürən xalqların mədəniyyətləri ilə üzvi surətdə bağlı olur. Məsələn, Türkiyənin İstanbul şəhərindəki Ayasofya dini məbədi qədim dövrlərlə bağlıdır. Yüksək mədəniyyətə malik olan məşhur türk milləti həmin məbədi bu gün də ciddi şəkildə qoruyub saxlayır, onun uçub-dağılmış hissələrinin də məhv olmasının qarşısını daima alır. Lakin bizim bəzi qonşularımız bu insani keyfiyyətlərdən uzaq olduqları üçün maddi nemətlərə əl atır, onları dağıtmağa çalışır. Qərbi Azərbaycanda uçurulub məhv edilən türk abidələri vəhşi əllərlə yerlə yeksan edilmişdir.

7.01. CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN UNUDULMAZ KEÇMİŞİ

Qədim tarixi dövrlərdə inşa edilmiş Cucikənd kilsəsi yüksək ixtisaslı sənətkarların düşüncəsi ilə keçmişin gözəl və yaraşığıl üsullarına uyğun qurulmuşdur.

Cucikəndin dini məbədi sarıtəhər daşla hö-rülmüş və bəzi hissələrində boz qraniti də unutmamışlar. Binanın ön hissəsinə xüsusi gözəllik verən yazılı daşlar boz qranitdən düzəldilmişdir. Bu abidədə, Allah bilir, tarixin hansı sirri həkk olunmuşdur. Uzun illər, bəlkə də əsrlərlə bu abidələr Cucikəndə gözəllik vermiş, tarixin sirrini qoruyub saxlamışdır.

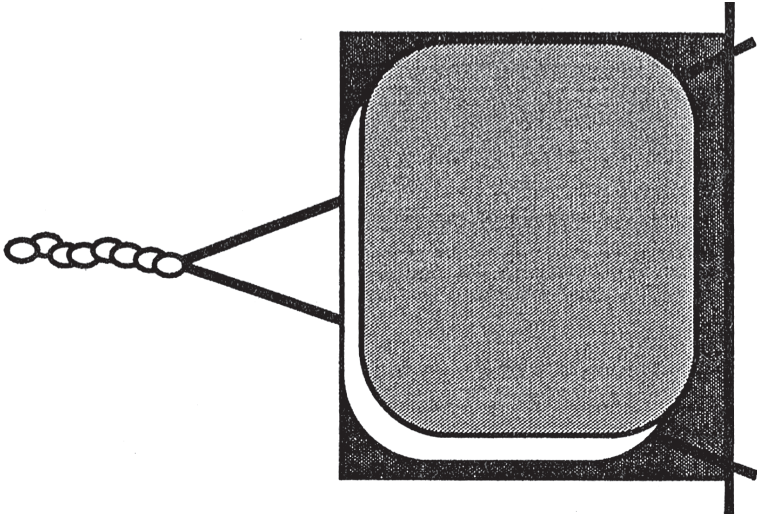
7.02. CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN HAZIRKI VƏZİYYƏTİ

Vəhşi təbiətli insanların məkrli planları əsasında XX əsrdə bu kilsənin dağıdılmasına göstəriş verilmiş və bu göstəriş tədricən həyata keçirilmiş-

---

dir. Kilsənin daşları göstərişə əsasən mal tövlələrinin inşasında istifadə olunmuşdur.

Kilsənin yazılı abidələri olduqca ağır çəkili idi. Onu bir neçə fəhlə ilə qaldırmaq olduqca müşkül bir iş idi. Bu yazılı daşları mal tövləsinə göndərmək üçün xüsusi üsulla – daşlar ayrı-ayrı formada ağac parçaları üzərinə qoyularaq iki boynun öküz vasitəsilə sürüldürülərək aparıldı.

Yazılı daşlar mal tövləsinin divarına hörüldü, lakin az keçməmiş daşlar hörükdən yerə aşdı.

Cucikənd camaatı bunun dini möcüzə olduğunu iddia edirdi.

7.03. CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN ACINACAQLI VƏZİYYƏTİ

Qiymətli mənəvi mədəniyyət nümunəsi olan bu yazılı abidələr kəndin kənarında inşa olunmuş və dağılmış, uçmuş tövlələrin ətrafında üzüaşağı torpağa batmış formadadır.

Bu qiymətli abidələrə göstərilən laqeydlik onların məhv edilib sıradan çıxarılmasının göstəricisidir.

Hazırda Cucikənd yazılı abidələrinin atıldığı uçqu tövlələr

VIII FƏSİL

MÜASİR YAZILAR

Yazı tarixində istifadə olunan hər növ işarə onun tərkibini təşkil edir: *hərflər, durğu işarələri, rəqəm işarələri* və s.

Dünya yazıları mənşəyinə görə iki yerə bölünür: *qədim* (qədim Cucikənd yazısı) və *müasir* (müasir Azərbaycan yazısı) yazılar.

8.01. MÜASİR YAZILARIN TƏRKİBİ

Hazırkı dünyada 300-dən artıq müasir yazı formalaşmışdır. Yazı tarixində müəyyənləşdirilmiş yazı tiplərinin hamısı bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Buna görə də ideoqrafik yazıda ideoqramlarla yanaşı, piktoqramlar, silloboqrafik yazıda silloboqramlarla yanaşı, həm piktoqram, həm də ideoqramlar, fonoqrafik yazı sistemində isə qrafemlərlə yanaşı əsrlər boyu əldə edilmiş yazı tipləri ünsürlərindən – əlifba təşkil edən hərflərdən istifadə olunur.

8.02. MƏDƏNİ ƏLİFBƏ ANLAYIŞI

Əlifbə hər bir xalqın mənəvi mədəniyyət tarixində xüsusi mövqeyə malik vasitələrdəndir. Hazırda mədəni keyfiyyətinə görə əlifbələr iki yerə bölünür ki, bunlardan biri "*mədəni əlifbə*"dır. Mədəni əlifbədə üç cəhət nəzərdə tutulur:

1. Hərflərin miqdarının azlığı;
2. Hərflərin nəcibliyi, gözəlliyi;
3. Hərflərin sadəliyi.

8.03. MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏLİFBƏSİ

Azərbaycan əlifbası bir neçə dəfə siyasətlə bağlı dəyişdirilmişdir. Hazırda istifadə olunan əlifbə 1992-ci ildə yaradılmışdır.

MÜASİR AZƏR

<i>Nö</i>	<i>Çap</i>	<i>Əlyazması</i>	<i>Adı</i>
1.	Aa	<i>Aa</i>	a
2.	Bb	<i>Bb</i>	be
3.	Cc	<i>Cc</i>	ce
4.	Çç	<i>Çç</i>	çe
5.	Dd	<i>Dd</i>	de
6.	Ee	<i>Ee</i>	e
7.	Əə	<i>Əə</i>	ə
8.	Ff	<i>Ff</i>	fe
9.	Ge	<i>Gg</i>	ge
10.	Ğğ	<i>Ğğ</i>	ğa
11.	Hh	<i>Hh</i>	he
12.	Xx	<i>Xx</i>	xa
13.	Iı	<i>Iı</i>	ı
14.	İi	<i>İi</i>	i
15.	Jj	<i>Jj</i>	je
16.	Kk	<i>Kk</i>	ka

BAYCAN ƏLİFBASI

Prof. A.Qurbanov Əlifba Komissiyasının sədri

No	Çap	Əlyazması	Adı
17.	Qq	<i>Qq</i>	qe
18.	Ll	<i>Ll</i>	le
19.	Mm	<i>Mm</i>	me
20.	Nn	<i>Nn</i>	ne
21.	Oo	<i>Oo</i>	o
22.	Öö	<i>Öö</i>	ö
23.	Pp	<i>Pp</i>	pe
24.	Rr	<i>Rr</i>	re
25.	Ss	<i>Ss</i>	se
26.	Şş	<i>Şş</i>	şe
27.	Tt	<i>Tt</i>	te
28.	Uu	<i>Uu</i>	u
29.	Üü	<i>Üü</i>	ü
30.	Vv	<i>Vv</i>	ve
31.	Yy	<i>Yy</i>	ye
32.	Zz	<i>Zz</i>	ze

8.04. BÜTÜN BƏŞƏRİYYƏT ÜÇÜN ORTAQ ƏLİFBA

XXI əsr dünya xalqlarının bir-birinə daha da yaxınlaşması üçün xüsusi şəraitin yarandığı bir zamandır. Bu dövrdə ilk növbədə *qohum millətlərin ortaq əlifbalarının yaradılması* və onun yayılmasına böyük əhəmiyyət verilməlidir. Məsələn, ərəb yazılarında olduğu kimi.

Bunun həyata keçməsi üçün bir deyil, bir çox xalqların zəhməti, əziyyəti, təcrübəsi lazımdır.

Dəyişiklik yazı formalarının həm formasında, həm də daxilində özünə yer tapmalıdır, bütün insanlar yazıdan eyni dərəcədə, eyni keyfiyyətdə bəhrələnməlidirlər.

Hazırda bütün yazı və yazı növlərinin, forma və qalıqlarının ətraflı şəkildə öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Belə ki, hər bir ünsür, hər bir qrafem və ya qrafem ünsürü bəzən böyük bir məsələnin, incə bir sirtin açılmasına səbəb ola bilər. Belə incəliklər hər bir sahədə diqqət mərkəzində olub, ciddi elmi axtarışlar cəbhəsinin ön planında yer almalıdır.

Ortaq əlifba bütün bəşərin mənəvi mədəniyyət vasitəsidir. Bu mühüm vasitənin yaradılması

---

hələ çoxdan qədim insanları maraqlandırmışdır. Ortaq əlifba yaratmaq problemi ilə indi də məşğul olanların sayı az deyildir. Yəqin ki, bu ümumbəşəri problem qarşıdakı yüzillikdə öz həllini tapa biləcəkdir.

8.05. DÜNYA XALQLARI ÜÇÜN VAHİD YAZI SİSTEMİ YARATMAQ PROBLEMİ

Dünya ictimaiyyətinin yaxınlaşdırılması, ədəbiyyat və mədəniyyətlərin tərəqqi etdirilməsi prosesində ümumi yazının bərabəri əvəzsizdir. Buna görə də *vahid yazı* sistemi yaratmaq indiki dövrün – XXI əsrin ən zəruri linqvistik problemi kimi filologiyanın ümdə vəzifəsi olaraq ziyalıları ciddi düşündürməlidir.

Yazı cəmiyyət tarixində olduqca geniş və mürəkkəb anlayışdır. Buraya, başlıca olaraq, aşağıdakı ünsürlər daxildir:

1. *Piktoqramlar*;
2. *İdeoqramlar*;
3. *Hərflər*;
4. *Durğu işarələri*;
5. *Rəqəm işarələri*.

TÜRK MİLLƏTLƏRİ

Prof. A.Qurbanov Ortaq Türk Əlifbasının yaradılmasının təşəbbüskarları və tərtibatçılarından biri (1993). Əlifba Türkiyədə müzakirə edilərək təsdiq olunmuşdur.

№	Çap	Əlyazması	Adı
1.	Aa	<i>Aa</i>	a
2.	Bb	<i>Bb</i>	be
3.	Cc	<i>Cc</i>	ce
4.	Çç	<i>Çç</i>	çe
5.	Dd	<i>Dd</i>	de
6.	Ee	<i>Ee</i>	e
7.	Əə	<i>Əə</i>	ə
8.	Ff	<i>Ff</i>	fe
9.	Ge	<i>Ge</i>	ge
10.	Ğğ	<i>Ğğ</i>	ğa
11.	Hh	<i>Hh</i>	he
12.	Xx	<i>Xx</i>	xa
13.	ıı	<i>ıı</i>	ı
14.	İi	<i>İi</i>	i
15.	Jj	<i>Jj</i>	je
16.	Kk	<i>Kk</i>	ka
17.	Qq	<i>Qq</i>	qe

ÜÇÜN ORTAQ ƏLİFBA

No	Çap	Əlyazması	Adı
18.	Ll	<i>Ll</i>	le
19.	Mm	<i>Mm</i>	me
20.	Nn	<i>Nn</i>	ne
21.	Ññ	<i>Ññ</i>	ne
22.	Oo	<i>Oo</i>	o
23.	Öö	<i>Öö</i>	ö
24.	Pp	<i>Pp</i>	pe
25.	Rr	<i>Rr</i>	re
26.	Ss	<i>Ss</i>	se
27.	Şş	<i>Şş</i>	şe
28.	Tt	<i>Tt</i>	te
29.	Uu	<i>Uu</i>	u
30.	Üü	<i>Üü</i>	ü
31.	Vv	<i>Vv</i>	ve
32.	Ww	<i>Ww</i>	we
33.	Yy	<i>Yy</i>	ye
34.	Zz	<i>Zz</i>	ze

Eyni yazı ünsürlərinin müxtəlif dillərdə müxtəlif formalarda olduğuna rast gəlmək olur. Məsələn, “y” işarəsi Azərbaycan yazısında işləndiyi kimi yox, başqa dillərdə digər məqsəd bildirmək üçün istifadə olunur.

Vahid dünya yazı sistemində heç bir belə fərqli cəhətlər olmamalı, hamı eyni şəkildə yazıb-oxumağı bacarmalıdır.

Bəşəri dil problemi üzərində də çoxdan xüsusi işlər aparılmağa başlanılmışdır. Bir qrup alim yaradılmış, süni dillərdən birini seçib işlətməyi müvafiq hesab etmişdir, digər bir sıra alim isə təbii dillərdən birini bəşəri dil kimi seçib işlətməyi məsləhət bilmişdir. Hər iki sahədən bəhs edənlərin fikirlərində ağılabatan mülahizələr olsa da, hələlik heç biri ümumməqbul hesab olunmamışdır və ona görə də problem öz elmi həllini gözləyir.

II BÖLMƏ

AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASI PROBLEMLƏRİ

DİALEKTOLOGİYANIN MÜASİR ZƏRURİ MƏSƏLƏLƏRİ

Dilçilik ictimai elmlər sırasında xüsusi elmi-nəzəri mövqeyə malik tədqiqat sahəsidir. Burada dilin hər iki qolu – ədəbi dil və danışiq dili öyrənilir. Danışıq dilinin bir sahəsi dialektologiyada öz nəzəri həllini tapır.

Dialektoloji tədqiqatların üç növü – təsviri dialektologiya, tarixi dialektologiya və müqayisəli dialektologiya mövcuddur.

Azərbaycan filologiyasında dialektologiya ilə bağlı XX əsrin 30–40-cı illərindən başlayaraq təsviri dialektologiya əsasında yüksək keyfiyyətli bir sıra elmi-fundamental əsərlər yaradılmışdır. Bununla bərabər, yazılmış yüzlərlə elmi, elmi-metodiki məqalə, dərs vəsaiti və dərslik dialektoloji tədqiqatımızın məzmun və mündəricatını qat-qat genişləndirib zənginləşdirmişdir. Dialektoloji tədqiqatlar prosesində nəzəri və tətbiqi istiqamət-

lərə, elmi prinsiplərə, dilçiliyin metod və üsullarına xüsusi yer verilmişdir.

Nəzərə çatdırılan keyfiyyətlərlə yanaşı, dialektoloji tədqiqatlar aparılarkən qüsurlar da az olmamışdır. Həmin qüsurların bəzisini aşağıdakı kimi xatırlatmaq olar: dialektoloji obyekt tam olaraq tədqiqata cəlb edilməmiş; tədqiqat zamanı bəzi faktlara formal yanaşılmış; müəyyən dialekt və ona aid şivələr araşdırılarkən oradakı əhalinin – sakinlərin etnik tərkibi obyektiv olaraq lazımi dərəcədə aydınlaşdırılmamış; tədqiqat prosesində dilin quruluş və sisteminin xüsusiyyətləri nəzərə alınmamış (fonetik, morfoloji, sintaktik laylar öyrənildikdən sonra leksika və frazeologiyadan bəhs olunmuş); belə bir vəziyyət nəticəsində bəzi zəif və aşağı səviyyəli elmi işlərin meydana çıxmasına yol verilmiş; kitab formasında olan bütün tədqiqatların, dissertasiyaların mündəricatı şablon xarakterli olduğu üçün qeyri-elmi istiqamətlərə yol verilmişdir.

Dilçilikdə indiyə qədər yol verilmiş qüsurların aradan qaldırılması üçün müasir Azərbaycan *lingvofilologiyasının* qarşısında bir sıra başlıca vəzifələr durur:

---

1. Dialektoloji tədqiqatlar dilçiliyin müasir metodlarına uyğun aparılmalı;
2. Dialektoloji təhlil prosesində dilin quruluşu təbii olduğu kimi ardıcılıqla – əvvəlcə səs, sonra söz və cümlə tədqiqata cəlb olunmalı.
3. Müasir Azərbaycan linqvofilologiyasının dialektoloji tədqiqat sahəsinin əhatə dairəsinin – obyektinin genişləndirilməsi zəruriliyi. Dialektoloji axtarışlar təkcə Şimali Azərbaycan ərazisində deyil, Cənubi Azərbaycan, yaxın və uzaq, qonşu və qonşu olmayan ölkələrdə – Gürcüstan, Dağıstan, Türkiyə, İraq, İran, Türkmənistan, Özbəkistan və Qazaxıstanda da aparılmalıdır. Dilimizin hər bir dialekti, hər bir şivəsinin tədqiqi ümumi dilimizin öyrənilməsi üçün olduqca vacibdir. Burada biz Qərbi Azərbaycanın Cəlaloğlu bölgəsindəki *Cucikənd şivəsindən* və Quba dialektinin *Əmsar şivəsindən* qısaca bəhs etməyi nəzərdə tutmuşuq.

I FƏSİL

CUCİKƏND ŞİVƏSİNƏ DAİR

Cucikənd şivəsi Azərbaycanın qərb qrupu dialektlərindən olan Qazax dialektinə və Borçalı danışığına yaxındır.

1. CUCİKƏND ŞİVƏSİ HAQQINDA

Azərbaycan millətinin kiçik bir parçasının ünsiyyət vasitəsi olan *Cucikənd şivəsi*, onun linqvistik xüsusiyyətləri heç vaxt geniş elmi marağa səbəb olmamışdır.

Dilimizin tarixi, indiki vəziyyətinin öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi baxımından tədqiq olunmamış digər şivələrin, o cümlədən Cucikənd danışığının da linqvistik araşdırılmasının elmi və əməli əhəmiyyəti az deyildir.

Dialektoloji axtarışlar zamanı tədqiqat obyektinin bir sıra məsələlərinin, o cümlədən dil hadisələrinin araşdırıldığı ərazinin – kənd, şəhər

və rayon sakinlərinin milli və etnik kimliyinin müəyyənləşdirilməsinə, onların keçib gəldiyi tarixə nəzər salınması tədqiqat üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Deyilən cəhətləri nəzərə alaraq *Cucikənd şivəsi* ilə bağlı bəzi qeydləri xatırlatmağı lazım bildik.

1.01. CUCİKƏND VƏ CUCİKƏNDLİLƏR

Cucikənd Dağ Borçalısının Türkiyə səmtində yerləşir. Bu kənd XX əsrin II yarısında indiki Ermənistan deyilən ərazidə iki azərbaycanlı kəndinin (*İlməzli və Soyuqbulaq*), Şahnəzər adlanan bir erməni kəndinin və Gürcüstan sərhədində olan *Yırğançay* azərbaycanlı kəndinin əhatəsində idi.

Milli tərkibindən asılı olmayaraq, Cucikəndi əhatə edən kəndlərin əhaliləri arasında daima iqtisadi, mədəni və digər münasibətlər olmuşdur. Müxtəlif əlaqələr prosesində Azərbaycan dilindən qonşu tayfaların (ermənilərin) dilinə xeyli leksik vahid yol tapmışdır. Hətta kənd ermənilərinin əksəriyyəti yerli sakinlərlə daima *azəricə* ünsiyyətdə olmuşlar. Lakin belə

---

bir şəraitdə *hay dilindən* – erməni dilindən istər ədəbi dil səviyyəli və istərsə də şivə xarakterli heç bir söz, ifadə Azərbaycan dilinə daxil ola bilməmişdir.

Cucikənd təbiəti çox cəhətdən zəngin olan guşələrdən birindədir. Həmin ərazidəki bir-birinə arxa duran dağlar, mənzərəli sıra yaradan gül-çiçəkli təpələr, burula-burula axan mavi çaylar insan hafizəsindən heç vaxt silinməzdir. Hərdən sərt, hərdən mülayim olan iqlim, rəngarəng digər təbiət hadisələri Cucikəndə xas olan əlamətlərdir. Müxtəlif çeşidli *flora* Cucikənd ərazisini bəzəyirdi. Bu bölgənin kök-sündə bitən cürbəcür çeşidli rəngarəng bitkilər hesablanmış olsa, təbii ki, onların sayı yüzləri keçə bilər. Belə çoxsahəli təbii və maddi zənginlik illər boyu cucikəndlilərin danışığında da bir çox *fərqli söz* və *ifadənin* meydana çıxıb formalaşmasına şərait yaratmışdır.

1.02. CUCİKƏND ƏHALİSİNİN TARİXİNƏ DAİR

Cucikənd əhalisini bütövlükdə azərbaycanlılar təşkil edirdi. Keçən əsrin axırında bu kənddə 1500-dən çox azəri türkü yaşayırdı.

Cucikənd əhalisi tarixi və mənşə baxımından xüsusi maraq doğurur. Kəndin əhalisinin müəyyən hissəsi tarixin müxtəlif dövrlərində ayrı-ayrı yerlərdən buraya axışib gələrək məskunlaşmışdır. Cucikənd əhalisi mənşəcə çox müxtəlif tayfa və sosial qruplara məxsusdur.

Cucikənd şivəsində

Qararvannılar
Cidalar
Şəreylər
Əlləzdilər
Bəkiröyü
Dəvişdər*
Dəmirçilər
Qazaxlar

Ədəbi dildə

Qaraqurbanlılar
Cidalar
Şörəyellilər
Əlləzlilər
Bəkir evi
Dərvişlər
Dəmirçilər
Qazaxlar

---

* Dəvişdər (Dərvişlər) – sufi qardaşlıqlarına verilən ad, sədəqə ilə yaşayan adamlar mənasını ifadə edir.

Tölləşdər	Tölləşlər
Caqarrar	Caqqarlar
Çırpannar	Çırpanlar
Sərçələr	Sərçələr
Sünnətdər	Sünnətlər
Bəylər	Bəylər
Bocallar	Bocallar...

Bu ictimai qrupların hər biri müəyyən tarixçəyə malikdir. Biz burada bunların bir neçəsinə az da olsa toxunacağıq.

1. Qaraqurbanlılar. Qədim tarixə malik və geniş ərazilərə yayılmış böyük tayfalardan biridir. Onun üzvləri qədim *Gəncədə, Qazaxda, Tiflisdə, Aran Borçalısı* və *Dağ Borçalısında* (indiki Ermənistanda) həyat sürmüşlər. Qurub-yaratmaq sahəsində böyük bacarıq sahibi olan qararvanlılar ayaq basdıqları, kül tökdükləri hər bir yerdə unudulmaz **onomastik izlər** qoymuşlar. Borçalının Sarvan ərazisindəki *Yağılcada* “Qararvanlı yataqları”, *Başkeçid* ərazisindəki “Qararvanlı xırmanları” və başqa adlar indiyə kimi unudulmamışdır.

Qaraqurbanlıların tarixində aşağıda adları çəkilən şəxsiyyətlər – *Şeyx Əhməd* və onun oğlu *Qurban* xüsusi rol oynamışlar.

Dədə	dədə	baba
Şeyx Əhməd	Qurban	Alı

Dədə Şeyx Əhməd zamanın ən mötəbər, ən hörmətli şeyxi səviyyəsinə ucalmışdır. Türk dünyasının mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan qədim Gəncədə onu tanımayan insan olmamışdı. Şeyx Əhməd dədə Gəncədə dünyasını dəyişmiş, onun qəbri Gəncə qəbiristanlığındadır.

Şeyx Əhmədin oğlu Qurban böyük təşkilatçılıq məharətinə malik imiş. Bütün tayfa, onun üzvləri Qurbanın rəhbərliyi altında fəaliyyətdə olmuşlar. Qurbanın böyük bacarığını müşahidə edənlər ona “*Qara*” ləqəbi vermişlər. “*Qara*” sözü türk dillərində müxtəlif mənə çalarları bildirən leksik vahiddir. Bu söz “*ağ*” sözünün antonimi olaraq qara rəngin antonimi kimi əsas mənası ilə yanaşı, “*nəhəng*”, “*yenilməz*”, “*çox güclü*” mənalarını da ifadə etmiş və Qurbana da bu mənaları bildirmək üçün *Qara Qurban* demişlər¹.

¹ Türk dillərində “qara” sözü ilə bağlı bir çox leksik vahid formalasıb, geniş işlənmişdir: Qaradağ, Qaraman (böyük adam), qarasu, Qara dəniz (Ağ dəniz)², Qaraçay (Ağçay)³, Qarakamil, Qaraisə, Qaramurad, qarayazı, qarayel (ağyel), qaragün (ağgün) və s.

² Türkiyə türkcəsində.

³ Qubada.

Qaraqurbanlılar yaşadıkları ərazilərin ən zəngin insanları olmuşlar. İqtisadi cəhətdən fərqlənərək hektarlarla münbit torpaqlara, minlərlə qaramala, onlarca qoyun sürülərinə sahib olan qaraqurbanlılar maarif və mədəniyyət sahəsində də başqalarından seçilmiş, övladlarının təhsili ilə yaxından maraqlanaraq onların bir çoxunun hətta başqa dillərdə oxumalarına, o cümlədən rusca təhsil almalarına şərait yaratmışlar.

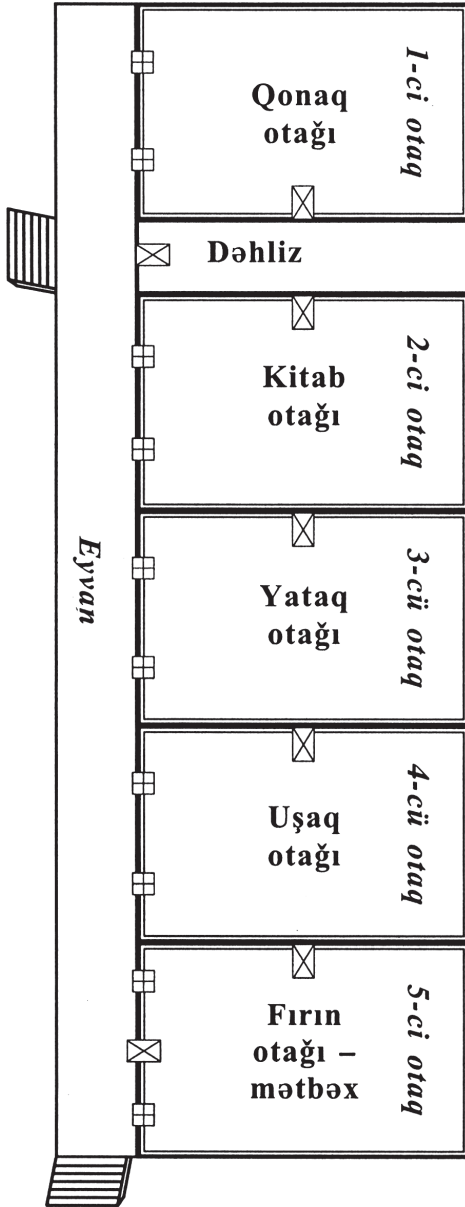
Bu sahədə *Alı Qaraqurban oğlu* xüsusi olaraq fərqlənmişdir.

Alı baba Qaraqurban oğlu hər iki oğlunu – *Qurbanov Əhməd* və *Məhəmmədi* həm də rusca oxutmuşdur.

Ümumiyyətlə, qaraqurbanlılar bir çoxlarının maariflənməsində, təhsil almasında, inkişaf etməsində öz çoxsahəli köməkliklərini heç kəsdən əsirgəməmişlər.

Alı kişi yüksək insani keyfiyyətlərə malik olan şəxsiyyətlərdəndir. Mərdlik, insanpərvərlik, xeyirxahlıq onun ən ümdə və ən bariz şəkildə seçilən keyfiyyətlərindən olmuşdur. O, dövrünün çox böyük xeyriyyəçisi kimi də məşhurlaşmışdır.

Alı kişi müntəzəm olaraq kasıblara, əli aşığı olanlara əl uzatmış, maddi yardım göstərmişdir. Nökərlər, qulluqçular daima ondan razı qalmış və minnətdarlıq etmişlər.

Qaraqurbanlılarda *mənzil* və *məişət* mədəniyyəti məsələlərinə xüsusi yer verilmişdir. Buna görədir ki, Cucikənd ərazisində üstü kirəmidli ilk ev Qurbanovlar tərəfindən inşa edilmişdir.

Ev – mənzil mədəniyyətinə yüksək əhəmiyyət verən Məhəmməd Qurbanovun beşotaqlı evi nəinki Cucikənddə, ümumən həmin arealda ən seçilən, diqqəti özünə yönəldən çox yaraşığıl yaşayış binası idi.

Qaraqurbanlı Məhəmməd elm və təhsilin, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına böyük qayğı ilə yanaşardı. Onun evdə yaratdığı və adlandırdığı "*kitab otağı*" müxtəlif elm sahələrinə, hərbi məsələlərə dair kitablarla, Azərbaycan, ərəb, fars, rus və Avropa söz sənətkarlarının əsərləri ilə, linqvistik və ensiklopedik lüğətlərlə çox zəngin idi.

Cucikənd yeddillik məktəbinin müəllim kollektivi M.Qurbanovun kitablarından bəhrələnmək üçün ona müraciət edəndə o, belə xahişə səmimiyyətlə razılıq verirdi. Xüsusilə

---

heyvanat aləminə həsr olunmuş çoxcildli ensiklopedik lüğət həftələrlə müəllim və şagirdlərin əlindən düşmürdü, onların sevincinə səbəb olurdu.

Kənd əhalisinin maddi mədəniyyətinin inkişafında da M.Qurbanovun rolu az olmamışdır. O, inkişaf etmiş ölkələrdən kənd təsərrüfatı alətləri, maşınları və digər vasitələri kəndə gətirməklə zəhmətkeşlərə çox xidmət göstərirdi. *Otbiçən* maşın, *otyığan* və başqa bir sıra alətlər onun köməyi ilə kəndə gətirilmişdir.

Əldə edilən kənd təsərrüfatı maşınlarından istifadə olunarkən M.Qurbanov onlarca terminin dilimizin milli koloritinə uyğun işlədilməsinə istiqamət vermişdir. Məsələn,

Klik əvəzinə *diş*,

Kalen əvəzinə *dirsək* işlədilmişdir və s.

Onun yaxından köməyi ilə bir sıra bu növ terminlər meydana çıxmışdır.

2. Cidalar. Qədim dövrlərdə çoxsaylı türk qəbilə və tayfaları dünyanın müxtəlif yerlərinə yayılmışlar. Bu və ya başqa tayfadan ayrılan bir, yaxud bir neçə ailə həyat tərzini ilə bağlı olaraq başqa ərazilərə köç etmişlər. Belə ictimai proseslər yüzlərlə, minlərlə olub, türklərin yaşadıkları

---

bütün areallarda tez-tez aydın şəkildə özünü göstərirdi.

Cucikəndin sakinləri tərkibindəki cidalar da müəyyən türk etnik qrupundan ayrılmışdır. Türk daxilindəki cidalar tayfasının xüsusi yeri olmuşdur. Bunların adı ilə bağlı bir sıra yer-yurd bildirən toponimlər də əmələ gəlmişdir. Onomastik araşdırmalarla məşğul olan D.Zubarev Qarabağ ərazisindəki toponimləri toplayarkən *Cidalar* adlı kənd adını qeydə almışdır. Müəllifin "*Qarabağ əyaləti*" əsərində *Cidalar* toponiminin mənşəyindən elmi şəkildə bəhs edilməsə də, bu adın cidalar tayfası ilə bağlı olduğu göstərilir. Deməli, Cucikənddəki cidalar kök etibarını ilə məşhur cidalar tayfasının nəslindəndir.

3. Şərəylər. Tarixdən məlum olduğu kimi, XIX əsrdə rus ordusunun Türkiyəyə qarşı işğalçı müharibəsi dinc türk əhalisinin normal həyat tərzini, yaşayışını pozmuş, onların bir hissəsinin öz yurdlarından məcburi köçmələrinə səbəb olmuşdur.

Arpaçayın sol sahillərində yerləşən *Şörəyel vadisində* türk sakinli bir sıra yaşayış məntəqəsi var idi. Dəhşətli müharibə nəticəsində kəndlərini tərk etməli olmuş, var-dövləti talanmış bu şörəyellilərin əksəriyyəti Türkiyənin içərilərinə doğ-

---

ru köçüb getmişdir. Pərən-pərən olanların bir qismi isə başqa-başqa istiqamətlərə, o cümlədən Cucikəndin ərazisinə üz tutmuşlar. Cucikəndə gələnlər keçmiş yaşayış yerlərinin ümumi adı (Şörəyel) ilə bağlı özlərini *şörəyel+li+lər* adlandırmışlar. Şörəyellilər adı tələffüz ağırlığı nəticəsində müəyyən dərəcədə assimilyasiyaya uğrayaraq *Şərəylər* formasını almışdır.

Cucikənd əhalisində zaman-zaman insan fəaliyyətinin hər sahəsinə dair mütəxəssislər – *böyük ziyalı ordusu* yetişib formalaşmışdır. Bu ordunun tərkibini *elm adamları* (professor və akademik), *təhsil işçiləri* (müəllim və pedaqoq), *səhiyyə işçiləri* (həkim və səhiyyə təşkilatçısı), *radio və televiziya işçiləri* (redaktor və operator), *bədii söz ustaları* (yazıçı və şair), *kənd təsərrüfatı işçiləri* (botanik və aqronom), *sənaye və texnika işçiləri* (mühəndis və texnik), *din xadimləri* (molla və mürid), *hüquqşünas* (ədliyyə işçisi və hakim), *veteranlar* (əmək və müharibə), *hərbçi* (polkovnik və general) təşkil edirdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Cucikəndin yüksək rütbəli ilk hərbçisi *Qurbanov Məhəmməd Alı oğlu* olmuşdur. O, Çar Rusiyasında mükəmməl hərbi bilik və bacarığa yiyələnmişdir.

---

dən sonra bir sıra sərkərdələrlə – general Əliağa Şıxlinski, general Səməd bəy Mehmandarovla birgə fəaliyyət göstərmişdir.

Müxtəlif yerlərdə fəaliyyətdə olarkən Məhəmməd Qurbanova çoxlu miqdarda müxtəlif əşyalardan ibarət hədiyyələr verilmişdir. Bağışlanmış hədiyyələr arasında *general Mehmandarovun qızıl qınlı, üstü xatirə yazılı qılncı* diqqəti daha çox cəlb edirdi.

Məhəmməd Qurbanov Tiflisdə vəzifədə olarkən iş yoldaşları, digər rəhbər işçilərlə çoxlu şəkil çəkdirmişdir.

Məhəmməd Qurbanova aid olan hər nə varsa, onun evinin “Qonaq otağı”nda yerləşdirilmişdir:

a) hərbi geyim forması:

- *papağı,*
- *paqonlu pencəyi,*
- *enli kəməri,*
- *çəkmələri...*

b) hərbi silah və sursatı:

- *qızıl qılncı,*
- *xəncəri,*
- *durbini,*

- *patrondaşı*,
- *hərbi çantası...*

XX əsrin 30-cu illərinə qədər bu əşyalar hörmətlə qorunub mühafizə edilmişdir.

1937-ci ildə Məhəmməd Qurbanov günahsız olaraq həbs edilmişdir. Qohum-əqrəba onun fotosəkillərini, müxtəlif əşyalarını otağın taxta döşəməsinin altında gizlətmişlər. Bir neçə ildən sonra döşəməni açdıqda oradakı hər şeyin çürüdüyünün şahidi olduq.

General *Səməd bəy Mehmandarovun* bağışladığı qılınc divardan asılı idi. Respublika Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin işçiləri axtarış apararkən onu gözümüz önündə parça-parça etdilər, qızıldan hazırlanmış *qılınc qabını* özləri ilə apardılar.

Hazırda Türkiyənin Qars vilayətinin Buğa Təpə mahalında *milyonçu Hacı Ömər*in (M.Qurbanovun bacısı oğludur) mülkünün ikinci mərtəbəsinin birinci otağında Qurbanov Məhəmmədə aid hərbi və məişət əşyaları saxlanılır. Otaqda onun silahı, durbini, hərbi çantası, atının gümüş yəhəri, istifadə etdiyi dəmir çarpayı mühafizə olunur. Yan tərəfdəki zalda *hərbi formada* aşağı-

---

dakı ardıcılıqla böyük sərkərdə *Attilanın*, məşhur türk oğlu *Atatürkün* və general *Məhəmməd Qurbanovun* irihəcmli portretləri səliqə ilə baş divardan yan-yana asılmışdır.

Məhəmməd Qurbanovun hərbi bilik və bacarığı – ümumən fəaliyyəti Dağ Borçalısı ərazisində yerləşən əhali arasında hərbi sahəyə dair dərin maraq oyatmışdır.

* * *

Cucikənd əhalisinin tərkibi barədə verilən qısa məlumatlardan sonra, belə deyə bilərik ki, müxtəlif sahələr üzrə onlarca kadr yetişməsi *Cucikənd şivəsinin* məzmun və formasına hər cəhətdən öz təsirini göstərmişdir.

2. CUCİKƏND ŞİVƏSİNİN AİD OLDUĞU DİALEKT

Təcrübə göstərir ki, hər hansı bir şivənin lingvistik tədqiqində onun hansı şivə və dialektə məxsus olduğunun müəyyənləşdirilməsi gərək olur.

Problemin obyektiv həlli üçün bu, əsas şərtlərdəndir.

2.01. ŞİVƏ, DİALEKT VƏ LƏHCƏ ANLAYIŞLARI HAQQINDA

XX əsrdə müasir türk dillərinin (*23 milli dil var*) hər biri dialektoloji istiqamətdə tədqiqata cəlb olunmuş və əsaslı elmi işlər yaradılmışdır.

Müasir Azərbaycan dili də dialektoloji aspektdə əsaslı şəkildə öyrənilmiş, onlarca əsər işıq üzü görmüş, böyük və əhatəli dialektoloji atlas hazırlanmışdır. Bütün dialektoloji axtarış və tədqiqatların nəticələri ümumiləşdirilərək “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabı meydana çıxmışdır. Həmin əsərdə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri dialektoloji tələb və meyarlara əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır¹:

---

¹ M.Şirəliyev. “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”. Bakı, 1968, s.17.

---

1. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələri – *Quba, Bakı, Şamaxı* dialektləri və *Muğan, Lənkəran* şivəsi;
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri – *Qazax, Qarabağ, Gəncə* dialektləri, *ayrım şivəsi*;
3. Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialekt və şivələri – *Nuxa dialekti, Zaqatala-Qax* şivəsi;
4. Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələri – *Naxçıvan, Ordubad, Təbriz* dialektləri, *Yevlax* şivəsi.

Bu bölgü, göründüyü kimi, əhatəli və tam deyildir. Dilimizin tərkib hissəsində xüsusi yeri olan İranda – Şərqi Azərbaycan danışığı, Rusiyada – Dərbənd dialekti, eləcə də Gürcüstanda Borçalı danışığı nəzərə alınmamışdır. Deyilənləri nəzərə alaraq dialekt və şivə təsniflərində bəzi dəqiqləşdirilmələrə xüsusi ehtiyac hiss olunur. Yeri gəlmişkən xatırlatmaq faydalı olar ki, hazırda aparılan bir sıra dialektoloji tədqiqatlarda qeyri-dəqiqliyə yol verilərək ləhcə termini şivə əvəzinə işlənilir. Elmdə qarışıqlığa yol verməmək üçün ənənəvi qəbul olunmuş dialektoloji anlayışları həcmə görə aşağıdakı ardıcılıqla adlandırmaq daha düzgün olar:

Şivə > Dialekt > Ləhcə > Dil

2.02. CUCİKƏND ŞİVƏSİNİN QAZAX VƏ BORÇALI DANIŞIĞINA YAXINLIĞI

Cucikənd Qərbi Azərbaycan ərazisində olduğu üçün onun şivəsində indiki Azərbaycanın Qazax, Gürcüstanın Borçalı, Türkiyə ilə həmsərhəd olan Amasya, Türkiyənin Ərzurum, Bozyoxuş və başqa yerlərdəki danışılarda bir çox linqvistik hadisə və ünsürlər eyni xüsusiyyətlərə malikdir.

Bu *lingvistik dalğanın* əsası mənşə eyniliyi ilə bağlıdır. Adları çəkilən ərazilərin sakinləri kök etibarını ilə bir-biri ilə əlaqəli olmuş və bunun izləri şivələrdə özünü saxlamaqdadır.

3. CUCİKƏND ŞİVƏSİNİN DİALEKTAL ƏLAMƏTLƏRİ

Ədəbi dillə şivə fərqləri dilin digər komponentlərində olduğu kimi, fonetik sistemdə də özünü göstərir. Şivələrdəki fərqli fonetik hadisələrin əksəriyyətinin ədəbi dildəkilərdən daha qədim olduğu müşahidə edilir ki, bu da tarixilik baxımından çox təbiidir.

3.01. FONETİK PROSESLƏR

Cucikənd şivəsinin fonetik sistemində fərqli bir çox hadisə və proseslər mövcuddur. Bunlardan bəzilərinə nəzər yetirək.

Səsəvəzlənməsi. Cucikənd şivəsində aşağıdakı səsəvəzlənməsi hadisələri müşahidə olunur.

Saitlərin əvəzlənməsi. Ə>A. Qəzet – qazet, Əli – Alı; E>Ö. Ev – öy; İ>I. Xəlil – Xalıl və s.

Samitlərin əvəzlənməsi. Ç>Ş. Açdı – aşdı, qaçdı – qaşdı, uçdu – uşdu, heç kim – heş kim... C>J. Acı – aji, bacı – baji, baca – baja, ac – aj, güc – güj, balaca – balaja, bic – bij, cücə – cüjə, necə – nejë, qıç – qıj, cici//diji... N>M. On bir – om bir. Bu proses qaraçay-malkar dilində də müşahidə olunur.

Səsəvəzlənməsi və düşməsi. Belə hallar üç fonetik hadisənin – səsəvəzlənməsi, səsdüşməsi və səsuzlaşmasının qovuşması nəticəsində baş verir. Bu mürəkkəb proses aşağıdakı kimi özünü göstərir:

Toyuq – tö:x¹, soyuq – sö:x, sahib – sa:f...

Səsartımı. Cucikənd şivəsində [r] və [s] səsləri ilə başlayan, türk mənşəli olmayan sözlərin əvvəlinə tələffüzə müvafiq səslər artırılır:

Rza – İrza, Rəhim – İrəhim, rast – irast, stəkan – istəkan və s.

3.02. SAĞIR NUN (ŋ) FONEMİNİN FƏAL İŞLƏNMƏSİ

Sağır nun türkdilli xalqların *fonolinqvistik möhürüdür*. Bu fonem qədim türk dilində müstəqil səs kimi işlənmiş və bəzi sözlərin mənalarının yaranmasında, dəyişməsində iştirak etmişdir.

Müasir türk dillərinin əksəriyyətində **sağır nun** (işarəsi – ŋ) istifadə olunmaqdadır. Bu fonem Cucikənd şivəsində də çox fəal işlənmişdir.

---

¹ Hərfin qarşısındakı qoşa [:] uzunluq işarəsidir.

Cucikənd şivəsində sağır nunu (ŋ) işlənmə mövqeyinə görə iki yerə bölmək olar:

1. Sağır nunun (ŋ) söz kökündə işlənilməsi.

Çən – su qabı [*Böyük çəndə su var*].

Çəŋ – duman [*Dağları çəŋ bürüdü*].

* * *

Daŋmaq – boynuna almamaq

[*Gördüklərinin hamısını daŋdı*].

Daŋ yeri – sübh tezdən

[*Daŋ yeri açılanda getdilər*].

Don – qadın paltarı, geyim növü.

[*Qıza təzə don alıflar*].

Doŋ – buzlaşmaq, üşümək.

[*Yaman sö:xdü, laf doŋdum*].

[*Qışda çaylar doŋor*].

* * *

Diŋ – Allah yolu, dini anlayış.

[*Diŋsiz olma*].

Diŋ – danışmaq, demək, ərz etmək.

[*O heç diŋif-danışmadı*].

Diŋ – səngimək, dayanmaq.

[*Yel axşamçağı diŋdi*].

2. Sağır nunun (n) şəkilçidə işlənilməsi.

[Döymə qapını

Döyərlər qapını].

Bu ifadədəki “*qapını*” sözü qapının II şəxsin təkinə aid olduğunu bildirir. Lakin “*qapını*” şəkilində deyildikdə kiminsə qapısı, yəni qeyri-müəyyənlik ifadə olunur.

Başqa misal:

[*Get qardaşına de, bizə zəng eləsin*].

Bu cümlədə məna konkretidir. Belə ki, müraciət olunan şəxsin öz qardaşı nəzərdə tutulur. Lakin “*qardaşına*” əvəzinə “*qardaşına*” dedikdə qeyri-müəyyənlik meydana çıxır. Kimin qardaşı məsələsi dəqiq ifadə olunmur.

Cucikənd şivəsində sağır nunun iştirak etdiyi onlarca söz (Tanrı, qəşşər, dişşəmək, gəşşih...) və müxtəlif şəkilçi mövcuddur.

4. CUCİKƏND ŞİVƏSİNİN LEKSİK CƏHƏTLƏRİ

Dilin quruluşunun ikinci komponenti olan lüğət tərkibi – leksik və frazeoloji vahidlərin məcmusundan ibarətdir.

Leksik vahidlərdə lüğəvi şivə əlamətləri, kəmiyyət və keyfiyyət digər sahələrə nisbətən daha geniş şəkildə özünü göstərir. Cucikənd şivəsində ədəbi dildən fərqli leksik vahidlər məna qruplarına görə bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir.

4.01. FƏRQLİ SÖZLƏR QRUPU

Cucikənd şivəsində ədəbi dildən fərqlənən onlarca leksik vahid vardır. Bunların bir qrupu başqa bəzi şivələrdə, həmçinin qohum dillərdə işlənməkdədir. Belə leksik ünsürləri – sözləri məna və semantik çalarlığa görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Təbiət hadisəsi, zaman anlayışı, bitki, bərk cisim, yer və məkan, əmək aləti və silah, məişət əşyaları və qab-qacaq, xörək və yemək-içmək, çörək

---

və digər xəmir məmulatları, əlamət və keyfiyyət, hal və hərəkət, ölçü və çəki, mücərrəd məfhum və digər anlayışları bildirən sözlər.

Cucikənd şivəsindəki sözlərin bir qismi mənə və mənşəcə daha maraqlıdır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

Yel. Ədəbi dildə təbiət hadisəsi bildirən *külək* sözünün qarşılığı [*Yel əsəndə öy-eşih buz olar*].

Yel sözü “ağ yel” tərkibində cənub küləyi, “qara yel” birləşməsində isə şimal küləyi anlayışının ifadə olunmasına kömək edir [*Ağ yel əsəndə qar əriyif geder; qara yel başdıyanda yandırır-yaxer*].

Xas. Zaman anlayışı ilə bağlı həftə günlərindən ikinci günün adını bildirir [*Atalar deyifki, xasdı – nəsdı*]. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində II gün *nəs* və *xas* kimi adlanır.

Adna. Həftənin *beşinci gününün* adıdır. Bu söz türk dillərində müxtəlif variantlarda tələffüz olunur. Dərbəndlilər *adna* əvəzinə *ətinə* deyirlər. Türkmənlərdə V günü bildirmək üçün *adnan* və çox halda *anna* sözündən istifadə olunur. Cucikənd şivəsində həftə günlərinin adları aşağıdakı kimi işlənilir.

<i>Həftənin günləri</i>	<i>Cucikənd şivəsində</i>	<i>Ədəbi dildə</i>
<i>I</i>	Bazar ertəsi	<i>Bazar ertəsi</i>
<i>II</i>	Xas	<i>Çərşənbə axşamı</i>
<i>III</i>	Çərşənbə	<i>Çərşənbə</i>
<i>IV</i>	Adna axşamı	<i>Cümə axşamı</i>
<i>V</i>	Adna	<i>Cümə</i>
<i>VI</i>	Adna ertəsi	<i>Şənbə</i>
<i>Bazar</i>	Bazar	<i>Bazar</i>

Çillə. Qış fəslinə məxsus ay adıdır [*Çillə girdi, dərd girdi, çillə çıxdı, dərd çıxdı*].

Çillə ayları ikidir: Böyük çillə və Kiçik çillə.

Böyük çillə. Dekabr ayının 22-dən başlayır (9 gün) və yanvarın axırında sona çatır (31 gün). Cəmi 40 gün davam edir.

Kiçik çillə. Bu, fevralın 1-dən 20-nə kimi davam edir. Böyük çilədən bir dəfə kiçikdir.

Boz ay. Mart ayının ədəbi dildəki qarşılığı boz ay adlanır [*Boz ay gah qızarar, gah da bozarar*].

Berzan. Xalq adıdır. Bunlar özlərini *bizans* adlandırırlar [*Berzannar Qaşqa talada yaşiyerər*].

Cuhut. Yəhudilərə verilmiş addır. Bu söz daha çox *xəsis* mənasında işlənir [*Kamalıq oğlu cuhut kimi şeydi*].

Müasir noqaylar yəhudi əvəzinə “*juıt*” sözündən istifadə edirlər. Bu fakt onu göstərir ki, türk dillərində yəhudi anlayışını bildirən qədim leksik vahid “*cuhud*” sözü olmuşdur.

Dılğır. Mənfi münasibət bildirmək üçün canlılardan insan və ata aid işlənir [*Onun bir dılğır atı var. İsmail kişi çox dılğır adamdı*].

Dılğır sözü başqa türk dillərində *natiq* deməkdir.

Gap. Söhbət. Cucikənd şivəsində *söhbət* əvəzinə *gap* sözü işlənir [*Qonşularımız sa:tdarnan gap elerrər*].

Gap sözü türk dillərindən müasir türkmən dilində *söhbət* sözü əvəzinə geniş istifadə olunur. Deməli, bu kəlmə qədim türk sözlərindən olub, bəzi dillərdə və şivələrdə öz izlərini saxlaya bilmişdir.

Fağır. Yazıq, sakit, heç kəslə işi olmayan adam. Bu söz Cucikənd şivəsində əlamət və keyfiyyət bildirdiyi halda, müasir türk (osmanlı) və noqay dilində *dilənçi* deməkdir.

Azərbaycan dilində “*fağır*” sözü “*fuğara*” sözü ilə qoşalaşaraq da işlənir. Məsələn, [*fağır-fuğaraya nəzir düşür!*].

Göründüyü kimi, burada *dilənçi* anlayışının müəyyən izi qalmışdır.

Dazılamaq. Təyyarənin meydanaçada sürətlə getməsi [*Gördüm kü, ayrıplan yerə tüşüf dazılıyer*].

Anarı. Cucikənd şivəsində bu söz “*oyana*”, “*o yanda*”, “*aralı*” mənalarını ifadə edir. Anarı sözü başqa türk dillərində də işlənir və müxtəlif formalarda özünü göstərir. Noqay dilində anarı sözü mənasında “arı” leksik ünsürü işlənir. Həmin dildə “arı” sözü ilə “beri” sözü bərabər işləndikdə (arı-beri) “ora-bura” mənasını ifadə edir.

“Arı” leksemi noqaylarda mənşəcə “anrı” sözüdür, burada sadəcə olaraq **nq** fonemi düşmüşdür.

Çivin. Ədəbi dildəki *milçək* sözünün qarşılığıdır. Çivin sözü qədim mənşəli türk sözüdür. Bu sözə başqa türk dillərində də rast gəlmək olur. Noqaylarda “baş çivin” (bal çivin) dedikdə dilimizdəki bal arısı mənası ifadə edilir. Udmurtlar ağcaqanada çivin deyirlər.

Zərdə. *Yerkökü* deməkdir. Ədəbi dildə işlənən “yerkökü” sözü, fikrimizcə, düzgün deyildir. Çünki bütün köklər ancaq yerdə, torpaqda olur. Yerkökü geniş anlayışdır. Buna görə də yerdəki köklərin hər biri əlamət və keyfiyyətinə

---

görə adlandırılrsa, daha məntiqi hərəkət edilmiş olur.

Noqaylar bizim dildəki “yerkökü” əvəzinə “bıxı” sözünü işlədirlər. Türk dillərindəki “xımı” sözü də “bıxı” leksemi kimi düzəlmiş qədim türk sözlərindəndir.

Çalğı. Ağacın körpə budaqlarından hazırlanmış süpürgəyə *çalğı* deyilir. “Çalğı” türk dillərində başqa mənanı – *kərantı* anlayışını bildirir. Bu söz həmin dillərdə (noqay, qumuq) ot çalmaq sözü ilə formalaşmışdır.

Qılıc. Qədim türk dilində aşırım mənasını bildirir [*Möylənin də:rməni Dəvəqılıcının yanında*].

“Qılıc” sözünün aşırım mənasında Cucikənd şivəsində mühafizə olunması şivələrin qədim sözləri qorumaqda xüsusi rolu olduğunu aydın göstərir.

4.02. SÖZLƏRİN QOVUŞUB-ƏYİLMƏSİ

Cucikənd şivəsi üçün leksik səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də danışıqda iki sözün qovuşub-əyilməsidir.

<i>Ədəbi dildə</i>	<i>Şivədə</i>
ay qız	ağız
ay gədə	ə:də
birtəhər	birtöür
bu gecə	be:yə
gecə vaxtı	geje:xdu
qaragünlük	qara:ünnuh
qaragöz	qarə:z
nə etdin	ninədin
nə vaxt	havax

Bu növ hadisə bir qrup sözdə assimilyasiya nəticəsində meydana çıxmış olur.

4.03. SÖZLƏRİN QOŞA İŞLƏNİLMƏSİ

Cucikənd şivəsinin leksik hadisələrindən biri də eyni məna bildirən bəzi müxtəlif leksemlərin qoşa işlədilməsidir.

Allaha-Tanrıya bax! Mənşəcə Allah ərəb, Tanrı türk sözüdür.

Uzundraz. Şivədə “uzun” sözü “qısa” sözünün sinonimi kimi işlənir: uzun qələm, uzun yol... Lakin insanların uzunluğunu bildirməkdə

də həmin sözə müraciət edilir; uzunun uzununu, uzundan-uzun adam. Uzun anlayışını daha da şiddətli ifadə etmək üçün “uzun” sözü “draz” sözü ilə qoşa işlənir. “Draz” fars mənşəli “deraz” sözündən olub, *uzun* deməkdir [Gördüyün *uzundraz* dədə Əhməd gildəndi].

Uzun-hoqqar. Bu sözlərin qoşa işlənməsi ilə “uzundraz” da ifadə olunan məna bildirilir.

Varif getmək. “Varmaq” Azərbaycan dilinin qədim leksemlərindəndir. Bu sözün mənası *getmək* deməkdir. Müasir dilimizdə müstəqil söz kimi ayrıca işlənmir [Səməd bəy *dünən varifgedif*].

Yandırif-yaxmaq. Bu tərkibin ikinci hissəsindəki söz mənanı daha da gücləndirməyə xidmət edir [Onun *dünənki çıxışı camahatı yandırif-yaxdı*].

Yornux-arnıx. Bu tərkibin ikinci komponenti ayrılıqda işlənmir, “yornux” sözü ilə qoşa işlənərək mənanı daha da gücləndirir [*Dünən geje yornux-arnıx genə şəhərə qayıtdıx*].

Arnix sözünə XIV əsrdə yazıb-yaratmış söz ustası Qazi Bürhanəddinin “Divan”ında rast gəlmək olur.

Cucikənd şivəsində eyni sözün qoşa işlədilməsi də maraqlıdır:

Bala-bala yemək [*Uğdığımı bala-bala yesə, ölə-nə kimi yetər*].

Boş-boş danışmaq, yersiz danışmaq [*Onun boş-boş danışığı gülüş doğurur*].

Dilim-dilim olmaq [*Susuzluqdan torpaq sahəsi dilim-dilim olur*].

Əfçi-əfçi danışmaq. Yaşından yuxarı danışmaq [*O, həmişə əfçi-əfçi danışardı*].

Əzim-əzim əzmək [*Əlinə keçəni əzim-əzim əzir*].

İlim-ilim itmək – uzağa, çox uzağa getmək [*Uşaq qaçıb ilim-ilim itdi*].

Pərən-pərən olmaq [*Əliheydər in ailəsi pərən-pərən oldu*].

Sürüm-sürüm sürümək [*Uşağı yıxıf sürüm-sürüm sürüyüf*].

5. CUCİKƏND ŞİVƏSİNDƏ XARAKTERİK ANTROPONİMLƏR

Hər bir xalqın tarixindən aydın olduğu kimi, şəxs adlarının seçilib istifadə olunması insanların dünyagörüşünün elmi, mədəni inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Bu proses cucikəndlilərin tarixində də özünü göstərməkdədir.

5.01. ŞƏXS ADLARINA MÜNASİBƏT

Hər bir xalqın ümummədəni tarixində antroponim mədəniyyəti xüsusi rola malik olduğu kimi, azərbaycanlıların da mənəvi mədəniyyəti tərkibində şəxs adları əhəmiyyətli vəzifə daşmışdır. Adlara müsbət mənəvi münasibət bəsləmək azərbaycanlıların yaşadığı bütün bölgələrdə diqqət mərkəzində özünə yer tapdığı qaydada, cucikəndlilər arasında da bu keyfiyyət illər boyu özünü göstərmişdir.

Əsrlər boyu Cucikənd antroponimlərinin tərkibində xalqımıza məxsus olan adlara müraciət edilmiş, ümumazərbaycanlı adlar sisteminin zənginləşdirilməsinə xidmət göstərilmişdir. Buna görə

Cucikənd şəxs adları sistemində uydurma, qondarma, təhqiredici adlar yox dərəcəsində olmuşdur.

Cucikəndlilər antroponimik mədəniyyəti ümum-mənəvi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edərək ona həmişə müsbət münasibət bəsləmişlər.

5.02. CUCİKƏNDİN SƏCİYYƏVİ ADLARI

Cucikənd şivəsində səciyyəvi onomastik vahidlər də az deyildir. Orada toponim və digər onomastik vahidlərlə yanaşı, diqqəti cəlb edən kişi və qadın adlarını bildirən antroponimlər də vardır. Məsələn:

Kişi adları:

Doşdan

Haru

Qaytan

Məmli

Şamxal...

Qadın adları:

Coçça

Şaxı və s.

Cucikənd şivəsində etnonim – tayfa adını bildirmək üçün “*sərçələr*” adından istifadə olunmuşdur. Belə bir cəhətin türk xalqları etnonimləri içərisində müşahidə edilməsi maraqlı haldır.

6. CUCİKƏND ŞİVƏSİNİN FRAZEOLoji XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dilin lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edən frazeoloji vahidlər hər bir dildə milli koloritlik keyfiyyətləri ilə daha çox bağlıdır. Cucikənd şivəsində də frazeoloji vahidlərin milli əlamətlərini özündə əks etdirən bir sıra linqvistik məqamlara rast gəlinir.

Bu şivədə frazeoloji vahidlər məna və quruluş fərqləri ilə diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir.

6.01. FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN MƏNA QRUPLARI

Cucikənd şivəsində ədəbi dildən fərqlənən onlarca maraqlı və məzmunlu frazeoloji vahid işlənmişdir.

Duza getmək – təcrübəsiz; *başdan sakkat* – anormal, xəstə; *damaq olmaq* – umsunmaq; *cimbat olmaq* – itmək, yox olmaq; *əli gəjişmək* – aidiyyəti olmayan işə qarışmaq; *boy görmə* – toydan sonra təzə gəlini görüb təbrik etmək; *boğaz otarmaq* – onun-bunun evində dəfələrlə çörək

---

yemək; *qarınqulu* – ancaq yeməklə məşğul olan; *ayıl-mayıl olmaq* – heyranlıq keçirmək; *pərən-pərən olmaq* – dağılmaq, səpələnmək; *hey vermək* – köməklik etmək; *andıra qalmaq* – sahibsiz, yiyəsiz qalmaq; *lağ etmək* – pis münasibət göstərmək, ələ salmaq; *gözünün qurdunu öldürmək* – doyunca yemək, içmək, baxmaq; *cin atına minmək* – əsəbiləşmək; *uğunub keçinmək* – fasiləsiz möhkəm gülmək; *umu-küsü eləmək* – gileylənmək və s.

Cucikənd şivəsində işlənmiş frazeoloji vahidlər məna qrupuna görə aşağıdakı kimi müşahidə olunur.

Sinonimlik. Frazeoloji vahidlərin bu semantik qrupu məna və kəmiyyətə daha zəngindir. Burada müxtəlif miqdarda sinonim cərgələr yer tapmışdır.

İkicərgəli frazeoloji sinonimlər: ciddi axtarış aparmaq – *ələh-vələh eləmək // atım-atım eləmək*; dolaşmaq, mübahisəli – *başı əngəlli // başı xatalı*; haqqında mənfi və ya müsbət danışmaq – *dilə-ağza düşmək // it ağzına düşmək* və s.

Üçcərgəli frazeoloji sinonimlər: narazılıq göstərmək – *mısmırax saxlamaq // qaş-qabaq saxlamax // mısmırax eləmək*; narahat etmək, təhqir eləmək – *huydu-huyduya salmax // huydu-huyduya qoymax // huydu-huydu eləmək* və s.

Beşcərgəli frazeoloji sinonimlər: qarğış mənalı; ölsün, məhv olsun – *yer yesin// yerə girsin// yerə batsın// başı batsın// Allah yox eləsin* və s.

Antonimtik. İşi gətirmək – *qaraçuxası qalxmaq*; işi gətirməmək – *qaraçuxası yatmaq*; zəifləmək – *geri getmək*; inkişaf etmək – *irəli getmək* və s.

Çoxmənalılıq. “Başını bezdəməh” frazeoloji vahidi öldürmək və aldatmaq mənalərini bildirir. [*Başını bezdeef pulunu əlindən alırlar. Onun tüşmənnəri bir ildən sonra başını bezdədilər*].

“Kəlləsini yerə qoymaq” frazeoloji vahidi yatmaq və ölmək mənalərini bildirməyə xidmət edir. [*Getdim gördüm kü, kəlləsini qo:f xoruldo:r. Allah rəhmət eləsin, keçən il kəlləsini yerə qo:f*].

6.02. FRAZEOLJİ VAHİDLƏRİN QURULUŞU

Cucikənd şivəsində işlənilməmiş frazeoloji vahidlər quruluş və mənşəcə də diqqəti cəlb edir. Ciddi milli koloritə bürünmüş bu vahidlər quruluşca aşağıdakı şəkildədir. Frazeoloji vahidlər iki, üç, dörd sözdən yaranmış və xüsusi quruluş əmələ gətirmişdir.

---

1. İkikomponentli frazeoloji vahidlər:

Heytinə almamaq – saymamaq, etinasız olmaq;

Badalax gəlməh – aldatmaq;

Gözünü qırmaq – qorxutmaq;

Göynən getməh – heç kəsə fikir verməmək;

Lejan eləməh – talamaq;

Ürəyi attanmaq – təsəvvürə gətirmək, getmək istəmək;

Başına qaxmaq – pis mənada yada salmaq;

Ürəyi attanmaq – getmək istəmək;

Hüdülof töhmək – tez-tez danışmaq.

Yuxarıdakı frazeoloji vahiddəki “*qaxmaq*” sözü vurmaq mənasında “*dadımaq*” şəklində “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanında işlənmişdir.

2. Üçkomponentli frazeoloji vahidlər:

Pulunun düşməni olmaq – bədxərc;

Gözünün odunu almaq – məğlub etmək;

Özünü lələyünlüyə qoymaq – görməzlik etmək;

Ayağı altını görməmək – dincəlməmək.

Bu frazeoloji vahid xalqın məişət və yaşayış tərzilə bağlı yaranmışdır. Belə ki, lap qədimdə azərilər dincəlmək, istirahət etmək üçün stulda deyil, yerdə xalça üzərində ayaqlarını altına qo-

---

yaraq oturmuşlar. Buradan da “ayağı altını görməmək” ifadəsi yaranıb formalaşmışdır.

Hazırda türkmənlər bu qaydadan geniş istifadə etməkdədirlər.

3. Dördkomponentli frazeoloji vahidlər:

Əlindən it əppəx aler – taqətsiz, zəifləmiş, əldən düşmüş;

Qara sudan qaymax çəker – xəsis, qənaətcil, bəcarıqlı;

Gözü ayağının altını görəməmək – heç kimə fikir verməmək, özünü yuxarı tutmaq.

Cucikənd şivəsində dördkomponentli frazeoloji vahidlər çox azlıq təşkil edir.

7. CUCİKƏND ŞİVƏSİNİN QRAMMATİK CƏHƏTLƏRİ

Cucikənd şivəsinin qrammatik quruluşunda ədəbi dildən fərqlənən bəzi məqamlar da vardır. Bunlar həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən özünü göstərir.

7.01. MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Cucikənd şivəsində nitq hissələrindən bir neçəsində, o cümlədən isim, sifət, əvəzlik və feildə ədəbi dildən fərqlənən əlamətlər vardır.

İsimlər. Ədəbi dildə cəmlilik anlayışını bildirmək üçün istifadə edilən *-lar, -lər* şəkilçiləri əvəzində *-nar, -nər* formalı morfemlər işlənir.

[Kəndimizdən oxuyannar az döy].

[Əsgər gedənnər çox sağlam olor].

Bəzi isimlərə təsirlik hal şəkilçiləri (-nı, -ni, -nu, -nü) qoşularkən şəkilçidəki [n] əvəzinə [y] fonemi işlənir.

Ədəbi dildə

qapı+nı

miri+ni

quzu+nu

güzgü+nü

Cucikənd şivəsində

qapı+yı

miri+yi

quzu+yu

güzgü+yü

Sifətlər. Ədəbi dildən fərqli olaraq, bəzi sifətləri artırma dərəcəsində işlədərəkən müəyyən ünsür artırılır. Ədəbi dildə “boş” – bo+m+boş=bomboş şəklini alır. Cucikənd şivəsində isə həmin söz bo+m+bulu+boş= bombuluboş formasında işlənir. Bundan başqa, ədəbi dildə artırma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün sözə “p” samiti artırıldığı halda bu şivədə [p] əvəzinə [f] səsi artırılır. *Saf*-sarı (sapsarı), *qaf*-qara (qapqara), *qıf*-qırmızı (qıpqırmızı), *quf*-quru (qupquru) və s.

Əvəzlilər. Cucikənd şivəsində şəxs əvəzlilərinin hallanmasında ədəbi dildən fərqli aşağıdakı əlamətlər olduğu üzə çıxır.

Adlıq	–	mən	sən	o
Yiyəlik	–	mə:m	sə:n	onun
Yönlük	–	ma:	sa:	oña
Təsirlik	–	məni	səni	oңu

Yerlik – məndə səndə onda
Çıxışlıq – mənnən sənnən onnan

Feillər. Feilin indiki zaman şəkilçiləri (-ır, -ur, -ür), ədəbi dildən fərqli olaraq, Cucikənd şivəsində **-er, -or, -ör** formasında işlənir. Gəl – *er*, otur – *or*, gör – *ör* və s.

7.02. SİNTAKTİK ƏLAMƏTLƏR

Cucikənd şivəsinin sintaktik quruluşu dilimizin digər şivələrində olduğu kimidir. Burada sadə cümlələrin çoxluğu, qoşma və bağlayıcıların lap az işlənməsi, silsilə mürəkkəb cümlələrə yol verilməməsi Cucikənd şivəsinin də səciyyəvi sintaktik əlamətlərindəndir.

8. CUCİKƏND ŞİVƏSİNƏ DAİR MÜXTƏSƏR DİALEKTOLOJİ LÜĞƏT [A-Z]

Cucikənd şivəsi leksik cəhətdən olduqca zəngindir. Təəssüf ki, kəndin sakinləri vətəni tərk etdikləri üçün şivənin leksik vahidlərini ətraflı toplamaq imkan xaricindədir. İnşallah, bu barədə elmi sözü yaxın gələcəkdə deyə biləcəyik!

- A -

- AÇIX-SAÇIX** – [Açix-saçix geyinmək adamı hörmətsiz eliyər].
- A:DILI** – heç, qətiyyəən [A:dılı xavarım olmof]*.
- ADDAMAŞ** – çayın o tayına keçmək üçün çayda düzölmüş daş [Kəndin ortasından axan çayı keçmək üçün üç-dörd yerdə *addamaş* var].
- AĞ** – şalvarın paça arası [Çox yaxşı şalvardı, ama *ağı* sxer].

---

* Qoşa nöqtə (:) uzunluq bildirir.

- AĞ** – mələfə, döşəkağı [Həftəbaşı *ağları* dəyişerdilər].
- AĞARTI** – süd məhsulları [Mal-qara yoxdu deyə *ağartı* da kəsildi].
- AĞ YEL** – cənub küləyi, isti külək [Ağ *yel* yağan qarı o sa:tca əridif su eliyer].
- AĞIRTAXTALI** – özünü ağır aparan [Əhməd-in ortancıl gədəsi özünü *ağırtaxtalı* aparer].
- AĞNAĞAZ** – üyüdülmək üçün torbalara az miqdarda qoyulmuş taxıl [Də:rməndə *ağnağazı* bir-birinin üstünə təpə kimi yığdılar].
- AĞNAMAX** – heyvanın yerə uzanıb oyan-buyana arxası üstə çevrilməsi [Atalar de:f ki, dəvə *ağnyanda* qar yağar].
- AHİL-CAHİL** – böyük-kiçik [Hamı – *ahıl-cahıl* gəlmişdi bizə].
- AXIR** – heyvanları tövlədə yemləmək üçün taxtadan və başqa şeylərdən hazırlanmış təknəvarı qab [İnəkləri yemləmək üçün *axıra* bir şələ ot tökdük].
-

- AXSAĞULAĞI** – qurut, sarımsaq və sarı yağ-la hazırlanan xörək növü [*Ax-sağulağı* çox daddı xörəhdi].
- ALADİL** – hiyləgər, aldadıcı [Mən heç vaxt *aladil* adamnan yoldaş-dıx eləmərəm].
- ALAF** – mal yemi, quru ot [Bu axşam mala verməyə *alaf* yoxdu].
- ALAPAÇA** – bədəni müxtəlif rəngli olan at növü [Bizim *alapaça* min-məyə çox yarıyer].
- ALAŞA** – at, arıq at [Dünən xalxala ki-minsə *alaşası* girif].
- ALATORAN** – lap tezdən, sübh tezdən [Uzax səfərə çıxannar *alato-rannan* qalxıf yola düşörrər].
- ALT PALTARI** – iç geyim [Qısa yaxşı hazır-laşıb keyfiyyətdi *iç geyimi* al-mışam].
- ALIŞMA** – bir məhəllədə heyvan kəsib ətini bölüşdürmək [Dünən qoynu kəsif qonşularla *alış-ma* elədik].
- ATLAMA** – ayran növü [Hava yaman is-tiydi, *atlama* işdim, sərnidim].
-

- ANAXDAR** – kilid, qıfıl [Qapını *anaxdar-ramışdım*, açar salıf açılar].
- ANAŞ** – ana toyuq [Eşikdəki *anaş* tö:xlərə tez-tez dən verif].
- AÑDIR** – yiyəsiz, sahibsiz [Şenniyyin *añdırırrarı* bizim taxılı paymal elədi].
- AÑDIRMAX** – yada salmaq, xatırlatmaq [O məsələni tez-tez *añdır*].
- ANQUT** – arıq, arıqlamaq [Mən burada olmamışam, inəyin *anqutu* çıxıf].
- ARANÇI** – aranda yaşayanlar [Yayda *arançılar* bizim dağlara çıxer].
- ARI** – təmiz [Aydan *arı*, sudan təmiz].
- ARXALIX** – qolsuz geyim [Qardaşımın *arxalıği* çox bahalı parçadan tikilmişdi].
- ARXAŞ** – mal-qaranın otarıldıqdan sonra çöldə saxlandığı yer [Mal *arxaşdan* getməmiş inəkləri seçmək olar].
- ARVADAĞIZ** – yumşaq, sözünü deyə bilməyən [*Arvadağız* kişi iş görə bilməz].
-

- AŞ** – plov [Novruz bayramında dijim ərişdəli *aş* pşirmişdi].
- AŞIXLI** – ətin sümüyünü kəsib-doğramadan hazırlanan xörək növü [Dünən doyunca *aşixli* yedih]. Bu xörəyin meydana çıxması qədim türkün adət-ənənəsi və inamı ilə bağlıdır. Türklər inanırdılar ki, qoyun-quzunun sümüklərini doğramadıqda Tanrı onun əvəzini verir. Elə buna görə də ətin sümüyünü doğramadan mümkün olan hissələrdən – buğumlardan ayıraraq bişirmişlər və bunu da *aşixli* adlandırmışlar.
- AVARA** – işi-gücü olmayan [O, *avara-avara* gəzənlərdən biridi].
- AVAZIMAX¹** – sakitləşmək [Neçə gündü əsən yel indijə *avazıdı*].
- AVAZIMAX²** – rəngi ağarmaq, solmaq [Yazığın rəngi yaman *avazımışdı*].
- AZIX** – ərzaq, yemək [Uşaqlar kola gedəndə *azix* da apardılar].
-

- B -

- BADALAX** – aldatmaq, kələk gəlmək [O çox pis xasiyyətli, adama *badalax* gələr].
- BAGİR** – ciyər, bədən üzvü [Qorxudan az qaldı *bağrı* partdasın].
- BALDIRĞAN** – bitki növü [Bizim yerin *baldirğanı* çox uca olur].
- BAMBILI** – özünü apara bilməyən, yüngül, dingişik, səfeh [Mənim *bambılı* adamnan heç xoşum gəlmer].
- BARDAX** – su qabı [Bir *bardax* su işdix].
- BARRANMAX** – kiflənmək, köhnəlmək, keyfiyyətini itirmək [Əppəx yaman *barranıf*].
- BARXANA** – cehiz [Qızın *barxanası* iki haravıya sığmadı].
- BAŞ** – ədəd [Bazardan keçən həftə on *baş* qoyun aldix].
- BAŞ-ƏYAX** – heyvanın baş və ayağından hazırlanan xörək növü [Payızda *baş-əyax* ləzzət verir].

- BATDAX** – palçıqlı yer [Maşın *batdax-da* kəndə gedif çıxmadı].
- BAV** – tay, bərabər [O kişi mənim *bavım* döy].
- BAYDA** – məişət əşyası [Gedif bir *bayda* qoyun südü alıf].
- BEÇƏRƏ** – yazıq [*Beçərə* Sənəmin oğulları sözünə baxmer].
- BEKƏRƏ** – yaramaz, baş tutmaz [Aldığın taxta *bekərədi*; *bekərə* işdən yapışma].
- BEKƏR** – işsiz [Gülməmmədin böyük oğlu büynə kimi *bekər* gəzer].
- BEŞİKKƏRTMƏ** – ata-ana tərəfindən uşaqları nişanlamaq [Əhməd qızını Kərimin oğluna *beşikkərtmə* elef].
- BEYQAFİL** – qəflətən, gözlənmədən [Oğlum əsgərlikdən *beyqafil* gəlif çıxdı].
- BEYİNİ QIZMAQ** – hirsələnmək, əsəbiləşmək. Müasir türk dilində "qızmaq" sözü də bu mənada işlənir.
- BEYVEY** – iş görməyən, boş-boş gəzən [O kişinin gədəsi *beyvey* adamdı].
-

- BƏBƏ** – kiçik uşaq [Sən hələ *bə-bəsən*].
- BƏDNÖ:S** – pis arzulu, nəfsi pis [Onun uşaxları çox *bədnö:sdülər*].
- BƏLİM** – küləş [Mal-qaraya vaxtında *bəlim* verdilər].
- BƏLYƏ** – qız evinə nişanla bağlı aparılan hədiyyə [Səmədin qızına dünən *bəlyə* aparıflar].
- BƏN** – xal [Onun üzündə iki iri *bəñ* varıydı].
- BƏYƏM** – bəs [O yatanda *bəyəm* sən görmürdün?].
- BİJİ** – bacı [Fatma *biji* dünən məktəbə gəlmişdi].
- BİLDİR-BİLDİR** – tez-tez axan göz yaşı [Gədə *bıldır-bıldır* göz yaşı töhdü].
- BİJƏRTDƏK** – hər şeyi bilən [Onun qızı çox *bijərtdəhdi*].
- BİNƏLİ** – həmişəlik [Səməndər xaricə *binəli* getdi].
- BİRƏDİ** – birlikdə, bərabər, bir yerdə [Məktəbə *birədi* getdilər].
- BİRƏR-BİRƏR** – bir-bir yoxlamaq [Hər şeyi *birər-birər* yoxladılar]. Türk
-

- dillərindən bəzisində, o cümlədən, noqay dilində də bu şəkildə işlənən leksik vahidə təsadüf olunur.
- BİŞ-TÜŞ** – yemək, xörək hazırlamaq [Arvad *biş-tüşü* bəjarmalıdır].
- BOĞANAX** – külək fırtınası [*Boğanax* az qaldı öyü yıxsın].
- BORDAX** – kökəldilmiş heyvan [Toy üçün heyvan *bordaxlamax* lazımdı].
- BOŞANAX** – yumşaq [Onun arxasındakı torpax çox *boşanaxdı*].
- BOYAT** – ötən günlərdən qalmış qida [Yediyimiz xörək *boyat* olduğuna görə dadsız idi].
- BOYLOM** – deməli, sonra [Çox dedik, heş vejinə almadı, *boylom* duruf gəldik].
- BOZARMAX** – əsəbiləşmək, hirsələnmək, acıqlanmaq [Kərim kşi laf özünən çıxmışdı, hamıya *bozarerdı*].
- BOZAY** – mart.
- BUDAMAX¹** – döymək [Uşağı kimsəsiz görüf, o ki var *budoflar*].
-

- BUDAMAX²** – ağacın qurumuş qol-budağını kəsib təmizləmək [Ağacları yazda *budamax* lazımdır].
- BULAMA** – yeni doğan inək və ya qoyunun ilk südü [*Bulamani* pşirəndə çox dadı olur].
- BULUL** – kiçik ot tayası [Çöldəki *bululları* bir yerə yığıf taya elədilər].
- BÜVÜ** – əmi və ya dayı arvadı [Əhməd əmiyiñ arvadı Gülxanım *büvü* çox yaxşı paltar tikerdi].

- C -

- CANCUR** – meyvə adı [*Cancur* gavalının bir növüdür].
- CANINI DİŞİNƏ TUTMAQ** – dözmək [*Canımı dişinə tutu*f heç ağlamerdi].
- CƏLƏ** – quş tələsi [Sərçə tutmaxdan ötrü gəlif *cəlani* aparıf].
- CƏLİFSİZ** – arıq, taqətsiz [Yeməyinə fikir vermədiyinə görə *cəlifsiz* hala düşüf].
- CƏM** – kasa [Bir *cəm* isti içif iş dalınca getdi].
- CIĞAL** – razılaşmayan [Ona yüz de, elə öz *ciğallığı*mı el:yəjəx].
- CIQQILI** – azacıq, lap az [Qazanın dvinə *ciqqılı* yağ salıf adam allader].
- CILXA** – ancaq, yalnız [Qo:rma *cilxaca* yağıydı. Ət cılxa yağdı].
- CILIZ** – daha çox, lap [Pərviz get-gedə *ciliz* qızı sevdi].
-

- CIMXIR** – tamamən, büsbütün [Aldığı ətdə heç bir sümük yoxdu, *cimxır* ətdi].
- CINQIR** – vedrə [Təzə ağajın hərəsinə bir *cinqır* su verdih].
- CIRCIRAMA** – çox isti [Yayın *circiramasında* iş görməh olmor].
- CIRIMLAMAQ** – kəsmək, parçalamaq [Ordakı inək gönünü ehmalca *cırımla*].
- CIRNATMAQ** – hirsləndirmək, acıqlandırmaq [Uşağı *cirnatmaq* onun tərbiyəsini korruyur].
- CIRTQOZ** – tez özündən çıxan [O, *cirtqozun* biridir].
- CIZDAĞ** – qoyun quyruğunu xırda-xırda doğrayaraq su tökmədən qazanda bişirib yağını çıxardıqdan sonra yerdə qalan hissə [Get quyruğu doğra, *cizdağ* hazırla].
- CİBİL** – araba təkərinin oxdan çıxması üçün oxun uc hissəsinə keçirilən mismarvarı dəmir parçası [Biz haraviya dörd *cibil* aldix].
-

- CİL** – bataqlıq yerlərdə, çay kənarında bitən ot növü [Əyriçayın qırağı uzunlu *cil* pitif].
- CİNQOY** – hövsələsiz, tez özündən çıxan [Bizim nəsildə *cinqoy* adam yoxdu].
- CÖYÜZ** – qoz [Atalar yaşı deyif, *cöyüz* ağacı – qız ağacı, vur, töküləndə birni götür; *cöyüz* ləpəsi çox dadlı olur].
- CUDAM** – ağılsız [Qədir *cudamın* biridi, ona heş yaxın durma].
- CUHUD** – yəhudi [*Cuhutdar* məhləsində qaler].
- CULOY** – at yüyəninin qolları [Atın *culoynu* əliəndə bərk-bərk tut. *Culoyun* qolları çox gödəkdi].
- CUNA** – tənziif [Yarasını *cunayla* bağladılar].
- CÜRƏ-CÜRƏ** – növbənöv [Bizim kəttə *cürə-cürə* adamnar var].

- Ç -

- ÇAXRAX** – xırda daşlı, qeyri-məhsuldar torpaq [*Çaxrax* yerə nə səpsən, pitməz; Tiflisdə maşını çaxraxda saxladım].
- ÇALASI** – qatıq mayası [Get, südə *çalası* sal].
- ÇALMA** – yaylıq [*Çalmanı* başıma bağlamağa vaxt olmadı].
- ÇAMIR** – palçıq [Mayısdə kəndiñ hər yeri *çamıra* dönör].
- ÇANAX** – pendir düzəltmək üçün istifadə olunan alət [Dələmə *çanaxda* pendir şəklinə düşör].
- ÇATI** – ip, kəndir [Danaları *çatıyla* bağladım].
- ÇEÇİL** – süd məhsulunun adı [Biz süddən pendirdən başqa *çeçil* də düzəldirih].
- ÇEÇİMƏK** – qıdanın nəfəs borusuna düşməsi nəticəsində öskürmək [Mən tez-tez *çeçiyerem*].
-

- ÇƏHLİM** – mal-qaranm ölüşdə açdığı iz-yol [Böyük tərənin döşündəki *çəhlimmən* gündə 30 comuş keçer].
- ÇƏHMƏ** – xörək növü [Qavılca yarmasından pşirilən *çəhmə* çox dadlı olur].
- ÇƏKƏLƏK** – ayaqqabı növü [*Çəkəkləri* qapı ağzına yığma].
- ÇƏNGƏ** – bir əlin tutduğu boyda [Mala verməyə bir *çəngə* ot yoxdu].
- ÇƏN** – bir növ duman [Dağlara tez-tez *çən* gələr].
- ÇƏPİŞ** – kiçik keçi balası [Keçi *çəpişi* görən kimi kiridi].
- ÇƏR** – at xəstəliyi [Qonşunun atına *çər* dəydi, öldü].
- ÇƏRƏNNƏMƏK** – uzunçuluq etmək [Axşamlar otruf hey *çərənnerdi*].
- ÇIQQILI, DIQQILI** – azacıq, balaca, kiçik, alçaq [Cuqqunun *çiqqılı* boyu var. Bu gün *dıqqılı* ət yemişdi].
- ÇIXDAŞ** – keyfiyyətsiz [Bazardan *çixdaş* yun alıf ki, coraf öre].

- ÇIMXIRMAQ** – acıqlanmaq [Vüqar müəlim tez-tez uşaqların üstünə *çimxirirdi*].
- ÇİNTƏRMƏK** – diqqətlə soruşmaq [Rəna hadisəni öyrənməkdən ötrü bir sa:t *çintərdi*].
- ÇİNTİRİX** – cırıq-cındır [Onun *çındırından* cin ürkördü].
- ÇİRPI** – budaqdan yığılan kiçik ağac toplantısı [Uşaxların hərəsi bir şələ *çirpi* gətirdi].
- ÇİSƏK** – yağış növü, narın yağış [Dağların başı tez-tez *çisəkli* olur].
- ÇİVİN** – milçək [Yayda öyü *çivin* baser]. Masallıda "çivin" bal arısına deyilir [On yeşik *çivin* saxlamışam]. Müasir noqay ədəbi dilində də bal arısına "çivin" deyilir.
- ÇİYİD** – meyvə çəyirdəyi [Əriyin *çiyidini* yerə basır, qoy pissin].
- ÇOALDIZ** – iri iynə [Bizlərdə yorğan-döşək *çoaldızla* sırınar].
- ÇO:ĞUN** – qar boranı [Mal-qara dağda *ço:ğuna* düşüf].

- ÇORT** – at yerişinin növü [*Çort* atda çox getmək olmur, yorğa at yaxşıdı].
- ÇÖPÜK** – qoyun yununun keyfiyyətsiz hissəsi [Anam qışda maña *çöpük* coraf yollamışdı].
- ÇOAL** – taxıl, kartof və s. qoymaq üçün yundan toxunmuş iri və kiçik həcmli qab [Evə dünən beş *çoal* taxıl gətirdim].
- ÇULLANMAQ** – qonşuda, yaxud başqa bir yerdə çox oturmaq.
- ÇUMMUZ** – çim [*Çummuз* otlu yerdən dördkunc kəsilən torpaq parçasıdır. Balıx tutanda tarfı çummuзnan qurdux].
- ÇÜY** – paz [Kötükləri *çüysüz* yarmaq, ayırmaq mümkün olmur].

- D -

- DADAMAL** – ələ öyrənmiş qoyun [*Dadamal* heyvan kök olur].
- DALDEY** – kənar, gizli yer [*Daldey* bir yerdə saatdaran otürüf danışıdıx].
- DAM** – töylə [Bizim at *damı* töylisi çox yekədi].
- DAMAZDIX** – cins mal-qara, qoyun, at və s. [*Damazdix* heyvanı kəsməzdər].
- DAMBAT** – lovğa, özünü çəkən [*Dambat* adam hörmətsiz olur].
- DAMBUL** – gavalı [Bazara getmişdik çoxlu *dambul* aldix].
- DARAMITDAMAX** – çəkib yığmaq [O qız yaman bacarıxlıdı, hər şeyi *daramitdef* öynə apardı].
- DARQURSAX** – səbirsiz, dözməz [*Darqursax* adam hər şeyə dözmür].
- DAŞDANMAX** – köçmək [Dava başdıyan kimi hamı *daşdandı*, orda heç kim qalmadı].

DAÇQA	– kiçik əl arabası.
DAYLAX	– bir illik at balası [Bu <i>daylax</i> qırmızı maydanın balasıdır].
DƏBBƏ	– lovğa [O, həmişə <i>dəbbə-dəbbə</i> danışır].
DƏBBƏLƏMƏK	– sözündən qaçmaq, sözünü geri götürmək.
DƏDƏ	– ata və ananın babası [<i>Dədəm</i> babama, babam da atama nəsihət verərdi].
DƏDƏ-BABA	– köhnə, antikvar əşyalar [Bu əşyalar <i>dədə-babadan</i> qalıf].
DƏLƏMƏ	– pendir mayası tutmuş süd [Dağda olarkən çoxlu <i>dələmə</i> yedik].
DƏLİQANLI	– vurub-tutan [Onun qardaşı çox dəliqanlıdır]. Hazırda Türkiyə türklərinin dilində cavan oğlana " <i>dəliqanlı</i> " deyilir.
DƏSVAHA	– dərhal [Atasının başına gələni eşidəndə <i>dəsvaha</i> geri qayıtdı].

- DƏYƏ** – dağda qoyun otarılan münasib yerdə qalın çubuqla düzəldilib, üstünə kilim salınan günbəzvarı evcik [Biz yağışa düşməmək üçün yaylaxda *dəyəyə* girdik].
- DƏYMƏDÜŞƏR** – ərköyün uşaq, adam.
- DIQQILI** – az, lap kiçik [Onun *dıqqılı* boyu var. *Dıqqılı* əppək yedim].
- DİLGİR** – axmaq, avara, yüngül təbiətli [O kişi çox *dilgır* adamdı].
- DIVIR** – keçi balası [*Dıvır* qoyun sürüsünün qabağında gedir].
- DIŞAR** – bayır [Uşaqlar *dışarda* *dılar*].
- DİLİQIRIX** – tez-tez danışan [Onun xalası *diliqırıxdı*].
- DİNGƏ** – qadının baş geyimi [Xalam dünən *dingə* qoymuşdu].
- DİNGİŞ** – yüngül olmaq [Sən heç vaxt *dingişik* olma].
- DİNŞƏMƏK** – qapı arxasında, arxa tərəfdə durub qulaq asmaq [Onun haxda deyiləni özü *dinqşef*].
-

- DİRƏDÖYMƏ** – oyun növü [Mə:m oğlum *dirədöymə* oynamağı yaman ister].
- DİYSİN MƏK** – qorxmaq [Uşaq geşə tək qalif diyən *diysinif*].
- DİZDİH** – kişi üçün uzun alt paltarı [Dünən ikiqat *dizdih* aldım].
- DÖŞÜRMƏK** – qazanmaq, əldə etmək [Bir ildəcə milyon *döşürdü*].
- DÖYMƏC** – xörək adı [Pazı yarpağınan düz bir qazan *döyməc* pşirdih].
- DOĞANAX** – çatının ucunda ağacdan hazırlanmış halqa [Çatı hər-rənif *doğanaxdan* keçəjək].
- DOĞRAMA** – yemək – qatıq, süd qarışığı [Ay diji, *doğrama* ver].
- DOLÇA** – su içmək üçün qab [Ma: bir *dolça* su verim].
- DOMUŞUX** – mənfi mənada bəstəboy [Gülsənəm *domuşux* arvatdı].
- DONNUX** – əməkhaqqı, maaş [Aldığı *donnux* tula payıdı].
- DONQAR** – qozbel, əyribel [O kişinin beli əylif, laf *donqarraşıf*].
-

- DÖ:ƏŞDƏMƏH** – çubuqla çırpmaq [Yorğan-döşəyi istədiyini kimi *dö:əş-dətdim*].
- DÖNÜM** – dəfə [Gələn *dönüm* sizə qonax gələjəm].
- DÖŞ XƏNGƏLİ** – qoyunun döş hissəsindən bişirilən xəngəl [Quzu döşünən daha dadlı *döş xəngəli* olur].
- DULA** – töylənin divarında, təxminən, 40x40 ölçüdə ovuq [Tö:xlər *dulada* ymurttordu].
- DUMMUZ** – yumruq [Gədənin kürəyinə yekə bir *dummuz* endirən kimi uşaq tir uzandı].
- DUNUX** – key, bacarıqsız, heç şeylə maraqlanmayan [O ki *dunuxdu*, heç şeydən xavarı olmur].
- DÜDƏMƏ** – əhlikef [Onu hələ tanımfəsan, *düdəmənin* biridi].
- DÜMSÜKLƏMƏK** – başqasının bədəninə bir neçə dəfə yavaşca toxunmaq [Mən onu naxartana *dümsüklədim*, gənə başa düşmədi].
-

- DÜRMƏH** – arasına pendir qoyulmuş bir tikə çörək parçası [Bircə *dürməh* yemişdim ki, səslə-dilər].
- DÜRMƏK** – arasına pendir qoyulmuş fətir [Yazda qoyulmuş pendir ilə *dürmək* ləzzət edir].
- DÜŞÜK** – yersiz söhbətə qoşulan adam [Sədi çox *düşük* adamdı, yersiz danışır].
- DÜYƏ** – inəyin ikiillik dişi balası [Qurbanlığa *düyə* kəsən də olur].
- DÜYƏDAVANI** – özəyi yeyilən bitki [Göy bulağın yanında yaman *düyədavanı* piter].

- E -

- ELTİ** – qardaş arvadı [Mən *eltimi* bəyim kimi isterəm].
- EN,DİRMƏH** – saymaq, hörmət-izzət göstərmək [O burdañ keçəndə bizə heş *əndirmədi*].
- ERTƏ** – tezdən [Oğlum *ertədən* duruf getdi].
- EŞİK** – bayır [Uşaqlar hər gün saatdardan *eşikdə* oynuyorlar].
- EYDİRMƏ** – qaramal sağılıanda axırın-cı süd [İnəyi sağannan sonra *eydirməni* dolçuya yığdım].
- EYMƏNMƏK** – diskinmək, qorxutmaq [Gecə qaranlıxdə uşaq *eyməni*f].

- Ə -

- ƏFÇİ** – qadınlara məxsus işləri görən kişi [Kşi-kşi olmalı, *əfçilik* eləməmməlidir].
- ƏKƏBÜKƏ** – təcrübəli, bacarıqlı adam [Gədə elə bil *əkəbükə* kşidi].
- ƏL-Ə:X VERMƏK** – kömək etmək [Toyda qohumlar *əl-ə:x* verdilər].
- ƏKƏNƏH** – əkin sahəsi [Mal-qaranı *əkənəh* yerə qoymoyun].
- ƏLLƏM-QALLAM** – aldadıcı, sözünə düz olmayan [Nadir kşi yaman *əlləm-qallam* adamdı].
- Ə:M** – əgər [Büün bizə kim gəlmişdi, *ə:m* bilsən].
- ƏMƏ** – amma [Mən onu gedif gördüm, *əmə* faydası olmadı].
- ƏMƏLİSALEH** – düzgün adam [Qara Kərim çox *əməlisaleh* kşidi].
- ƏNNİ-CİNNİ** – heç kəs, heç kim [Otaxda *ənni-cinni* yoxuydu].
- ƏNİK** – it balası [İtin *əniyini* qarından qovdular].
-

- ƏNGƏZDƏMƏK** – döymək [Oğruları tutuf o ki var *əngəzdədim*].
- ƏNTİQƏ** – yaxşı, gözəl [Mağazada əntiqə parça satırlar].
- ƏPBƏH** – çörək [Ağ unnan ağ *əpbəh* çıxer]. Bu söz türk dillərinin hamısında müxtəlif fonetik dəyişikliklə işlənir. Noqaylar *ötmek* deyirlər.
- ƏRİNCƏK** – tənbel [Əkbər çox *ərincək* adamdı].
- ƏRƏSEY** – Rusiya [Müasir türk dillərindən qaraçay-malkar dilində Rusiyaya *Ərəsey* deyilir].
- ƏVƏNKÖVƏNCİ** – bitki növü [Bizim kəttə *əvənkövənci* pşirənnər çoxdur].
- ƏYİRDƏH** – yağlı çörək növü [Bir parça xamrı yun darağına sürdüf *əyirdəh* pşirerih].
- ƏYRİ-MƏYRİ** – düz olmayan.
- ƏYRİ-ÜYRÜ** – düz olmayan [Kəndiñ yolları *əyri-üyrüdü*].
- ƏYİŞ-ÜYÜŞ** – çox əyri [Alınñ ağzı *əyiş-üyüş* oluf].
-

- ƏYSİK-ƏSKİK** – qanacaqsız adam [Onu hamı *əysik* adam kimi tanıyır].
- ƏZİŞDİRMƏK** – möhkəm döymək [Uşağı yolda *əzişdiriflər*].
- ƏZƏL-AXIR** – sonu olmayan [Bu işin *əzəli-axırı* yoxdur].

- F -

- FAQQI** – fırldaqçı [Ənvər kişi çox *faqqılıx* eller].
- FARAĞAT** – sakit, rahat [Bizim qonşuluğumuzdakılar çox *farağatdılar*].
- FARAŞ** – vaxtından əvvəl [*Faraş* fərələri seçif o biri dama saldıx].
- FƏSƏLİ** – yağlı çörək növü [Bayramqabağı *fəsəli* pşirdih].
- FƏTİR** – çörək növü [Toyqabağı *fətir* yayerlər].
- FİLFİLİ** – nazik [Qızın donu *filfilidi*].
- FİTDƏMƏK** – kimisə qızışdırıb, aranı qatmaq [O, harada olsa, yüngül adamları *fitdiyir*].
- FİRƏNGİ** – bıçaq növü [Aldığım pçaxlardan biri yekə *firəngidi*].

- G -

- GAP** – söhbət [Gə gedəh bir az *gap* eliyəh].
- GAFCIL** – söhbətçil [Sona qarı çox *gaf-cil* arvatdı].
- GED** – ağac parçası [Kötüyü *ged-nən* dığırladıx].
- GEJDƏN** – lap tezdən [Çovannar *gej-dən* yola düşdülər].
- GEN,İMƏH** – rədd olmaq, getmək [Dünən *geniyif* getdilər].
- GEN,İTMƏ** – uzaqlaşdırmaq [Aparıf onu *gernitdim*].
- GEYƏCƏK** – paltar [Mənim yaxşı *geyəcə-yim* yoxdu].
- GƏDEYİNİ** – görməmiş [Hürü *gədeyni* kimi paltar görəndə gözü kə-ləsinə çıxdı].
- GƏDƏQIZI** – mədəniyyətsiz [Nə qədər çalışsah da, *gədəqızı* düzəl-miyəjək].
- GƏNƏ** – yenə [Dedim gəlmə, gənə də gəldi].
-

- GƏNƏŞMƏH** – məsləhətləşmək [Bir iş tutanda böyühlə *gənaşsan* xeyirli olar].
- GƏNZİH** – udlaq üzvü [Höyləki-höyləki yə:ndə yemək *gənziyə* sıçradı, boğuldum].
- GƏLMƏ** – başqa yerli adam [Kürd Usuf Türkiyədən *gəlmə* idi].
- GƏVƏZƏ** – çoxdanışan [Söyün kişi çox *gəvəzəli* ele:r].
- GIRTDAMAQ** – ağacı yerdə üfüqi kəsmək [Yerə uzadılmış ağaşdarı bir metr, bir metr *girtdeyin*].
- GİRƏVƏ** – fürsət [Onun əlinə *girəvə* düşəndə istədiyini ele:r].
- GOP** – boş söz [Onnan bir şey çıxmaz, *gopçuldu*].
- GOPLAMAQ** – yalan danışmaq, məsələni şişirdib göylərə qaldırmaq [O, çox *gopçul* adamdı].
- GÖDƏN** – qarın [Naxartana yesə, gənədə *gödəni* doymor].
- GÖY** – kürəkən [Qayınanalar deər ki, oğlumun boyu *göyümdə* oleydı].
-

- GÖZƏK** – çuval ilgəyi [Ço:alın, *gözəyi* cırılmışdı].
- GÖZGÖRƏKİ** – göz qarşısında [*Gözügörəki* hər şeyi oğurladı].
- GÜLÜL** – ot növü [Gülül taxılın içində biter].
- GÜMRAH** – çox sağlam [Onun atası ən *gümrah* adam idi].
- GÜNÜ** – kişinin ikinci, üçüncü arvadları [*Günülər* bir-birini istəməzdi].
- GÜŃSÜMƏH** – gün vurmuş ərzaq [Ət günün altında qalır *güŃsüüf* – xarraf oluf].
- GÜZDÜH** – payız taxılı [Dörd ço:al *güzdüh* almışix].

- H -

- HA:** – bəli [Ay Əhməd – *ha:* – Ə, hardasañ].
- HADO:L** – bitki növü [Dünən bir cınqır *hado:l* yığdıx].
- HAQQINA** – düzünə, doğrusuna [Bu kişi hər şeyi *haqqına* danışdı].
- HANA** – razılıq [Bazar ertəsi Məmlinin, qızının *hanası* alınır].
- HALAPARMA** – özündəngetmə [Onun uşağı tez-tez *halaparma* olur].
- HARINNAMAX** – varlanmaq [Harun kişi təzə işə girənnən *harınnıyır*].
- HAŞA** – uzaq, iraq [*Haşa*, burdan o xeyirri bəndə döy].
- HAVALANMAQ** – psixi xəstələnmək [Şəmistan yazıx oluf, oğlu *havalanıf*].
- HELLƏMƏK** – tökmək [Savını su götürüf, ağacıñ altına *hellədi*].
- HERİK** – şum, dincə qoyulmuş şumlu yer [Əyriqar tərəfdəki *herik* çox mümbitdi].
-

HEŞƏN	– küləş növü [Mal-qaraya <i>heşən</i> verdilər].
HEYVƏRƏ	– iri, yekə, çoxdanışan [Hasan kişi çox <i>heyvərə</i> [iri] adamdı. Nəvi toyda-nişanda <i>heyvərəlik</i> [çoxdanışan] eliyer].
Hİ:İ	– bəli, hə [Səni döydülər? – <i>Hi:i</i>].
HƏDD	– hünər [Onun nə <i>həddi</i> var ki, bizə gələ].
HƏDİH	– xörək növü [<i>Hədiyyi</i> buğda, qarğıdalı və başqa şeydən pşirerlər].
HƏNCƏRİ	– necə [Maşını qapıdan <i>həncəri</i> aparıflar].
HƏNGAMA	– bəla [Bu nə <i>həngamadı</i> , başıma aşdın, qız?].
HƏNDƏVƏR	– ətraf [Yol-iz gedəndə <i>həndəvəriyə</i> bax].
HİRİLDAMAQ	– yersiz, səbəbsiz, alçaqdan gülmək.
HİM	– qaş-gözlə olunan ünsiyyət işarəsi [Dediyim adam <i>qaş-gözlə</i> adamı yeyir].
HİMLƏMƏK	– ünsiyyət prosesində qaş-gözlə işarə etmək.

- HO:GAT** – güc, qüvvət [Qojalığın üzünü qara olsun *ho:gatım* yoxdu].
- HOQQAR** – uzun, uzundraz [Səmədin arvadı *hoqqar* Zalxa naxoşduyuf].
- HOR-HOYUŞ
SUYU** – müalicə üçün müxtəlif növ otları qaynadıb onların suyunu almaq [Həftədə iki dəfə *hor-hoyuş* suyu ilə çimsən, bütün ağırlığın, xəstəliyin yox olur].
- HOY** – kömək [Allah *hoyuna* yetsin].
- HÖRRƏ** – xörək növü [Dijim büün də *hörrə* pşirif].
- HÖ:LƏKİ** – tələsik [O, çörəyini *ho:ləki-ye:f* qaşdı].
- HÖ:Ş** – yaş [Uşağı *hö:ş* yerdə oturmağa qoyma].
- HUY** – xasiyyət [Qızı alanda *huyunu* bilme:f].
- HÜDÜLƏMƏK** – Çox tez-tez və məntiqsiz danışmaq [Ağına-bozuna baxmer, *hüdülöf* tökör].

- X -

- XALXAL** – ətrafına hasar çəkilməmiş sahə [Bizim *xalxal* sizinkinnən çox bö:ühdü].
- XAS** – həftənin çərşənbə axşamı günü [Bazara çərşənbə axşamı günü getdik].
- XAŞ** – xamır mayası [Xamırın *xaşı* az oluf diyən ajımer].
- XAŞAL** – alçaqboylu, yekəqarın [Onun ikinci gədəsi *xaşaldı*].
- XAŞIL** – yemək növü [Bizdə *xaşlı* həm buğda, həm də qarğıdalı ununnan pşirərlər].
- XEYLAX** – bir qədər [Dünən iclasa *xeylax* adam gəlmişdi].
- XƏFƏ** – havası pis olan otaq, yer [Adam belə *xəfə* yerdə işləsə, tez naxoş olar].
- XƏFKİR** – at növü [At aldım, *xəfkir* çıxdı, tez-tez hürkör].
- XƏPƏNƏK** – heyvan xəstəliyi [Qoyunun yarsı *xəpənəh* oluf].

- XIMI** – bitki adı [Uşaxlar tezdən duruf *xımı* dərməyə gediflər].
- XIR** – xırda daş qırıntıları [Qarıya bir maşın *xır* töhdürdüh].
- XIRÇA** – alçaqboy [*Xırça* adamnan yaxşılıx gözdəmə].
- XIRF-XIRP** – dərhal [Məni göruf səsinə *xırf* kəsdi].
- XIRXA** – pıçkə [Ağacı *pıçkə* ilə doğradıq].
- XISINNAŞMAX** – pıçılıtlı danışıq [Bir dəstə adam ortalığa yığışif *xısınlaşerdi*].
- XIŞDAMAX** – ayaq altına salıb *xışdamaq* [Nə qədər *xışdasa* da, səsinə kəsmirdi].
- XIŞMA-XIŞIM** – ovuc [Bir *xışma* buğda götüruf ora-burasına baxdı].
- XİVƏR** – daş qırıntısı [Ev tikiləndə bir-iki maşın *xivər* lazım oldu].
- XORA** – yara [Bədəninə *xora* basıfdı].

- I -

ILXI	– ilxı [<i>Ilxı</i> otaranımız var].
IRSIZ	– həyasız, hər şeyə əhəmiyyət verməyən [O ki <i>irsizin</i> biridi].
IŞIQ	– işıq [<i>Işıqlı</i> otaqda yazıb-yaratmağ olar].

- İ -

- İFLƏMƏ** – dəli, ağılsız [Onuh qardaşı *ifləmədi*].
- İLLAH** – [Dediyin qız, *illaha* ki, qarışmasın].
- İLKİNDİ** – günortadan sonra [Dünən *ilkindi* vaxtı getdilər].
- İMARAT** – möhtəşəm xüsusi ev [Son illərdə kəttə *imaratlar* qurulmuşdu, gəl ki görəsən].
- İNCAFARA** – yaxşı ki [Yer yırgalananda *incafara* öydə adam olmadı].
- İRAĞ** – uzaq, aralı [Allah səni dərd-dən, azardan *irağ* eləsin].
- İRAQQI** – əlsabunu [Bazardan beş *iraqqı* alıf gətirdim].
- İRİŞMƏK** – şit gülmək [Qədir kişi məclisdə hey *irişirdi*].
- İŞDAHA** – yeməyə meyilli olan [Aygünün *işdahası* böyükdür].
- İRTMƏK** – qoyun quyruğunun özəyi.
- İSFAHA** – səliqə [Bizim mə:llim həm-məşə *isfaha* ge:r].
-

- İSMARIC** – sifariş [Qardaşına dünən *ismaric* göndərif].
- İSTİ** – suyuq xörək növü [Soyuqda əvəlikli *isti* cana xeyirdi].
- İYƏŞMƏK** – yersiz mübahisə etmək [Bəzi adamlar *iyəşməyi* çox sevir].

- K -

- KAFTAR** – qoca, lap əldən-ayaqdan düşən [Çoçça *kaftarraşif*, taqəti yoxdu].
- KAHAL** – tənbel adam [*Kahal* adam ac qalar].
- KALAFƏ** – uçub-dağılmış ev yeri [Xurda tərələrdə oxartana *kala-fə* var kı].
- KALÇA** – camış balası [Comuş *kalçasını* əmizdirirdi].
- KARIXMAX** – özünü itirmək [Danışanda *karixif* özühü biyavır eləmə].
- KARVANQIRAN** – zöhrə ulduzu [Çovannar çox zaman *karvanqırana* al-lanerrər].
- KATTA** – təcrübəli, dünyagörüşlü [Söyün kişi çox *katta* adamdı].
- KEÇKEÇİ** – kol növü [*Keçkeçi* çuvuğu yumşaq olur].
- KEM** – cil otdan hörülmüş kəndir. [Tayanın üstünnən on-onbeş *kem* attıx].
-

- KEŞGƏ** – kaş ki [Mənim tədbirimə *keşgə* o gəlməyə].
- KEY** – hər şeyi anlaya bilməyən, zəif düşüncəli [Bu məsələni ona dedin-demədin, heç şey çıxmaz. Çünki *keyin* biridi].
- KƏFRƏM** – yorğan və ya döşəyin astarı [Mənim döşəyimin *kəfrəminin* rəngi xoşuma gəlmir].
- KƏHLİYİ AZMAQ** – normadan artıq yağlı yeyəndə insanın vəziyyətinin pisləşməsi.
- KƏKÖY** – pəltək, nitqi qüsurlu [Onun *kəköy* oğlunu doxtur qurtardı].
- KƏRƏ** – yağ növü [Aldığın *kərə* yağı çox dadlıdır].
- KƏSƏH** – bərkimiş torpaq parçası [Torpax quruyuf daş-*kəsəh* oluf].
- KƏSMƏT** – qiymət [Bu malı almaq istəyirəm, *kəsmət* qoyan olsa].
- KƏTƏ** – qutab [Bizim kənddə göy otdan *kətə* hazırlayırlar].

KİFSİMƏK	– kif atmaq, xarab olmaq [Dünən aldığı ət <i>kifsiyif</i>].
KİRƏŞ	– əhəng [Evi <i>kirəşlə</i> ağartdılar].
KİRİ	– danışma [<i>Kiri</i> , ə, çox danışma].
KİRİMƏK	– danışmamaq [Suçunu bilif yerindəcə <i>kiridi</i>].
KİRKİRƏ	– əldəyirmanı [Bir qav qarğıdalı <i>kirkirədən</i> buraxdım].
KİRMİŞ	– sakit, alçaqdan, gizli [Əsəd əmi <i>kirmiş</i> iş görəni idi].
KİRMİŞCƏ	– səssiz, danışmadan [Oturuf <i>kirmişcə</i> atasına qulax aserdi].
KOL	– meşə [Atam <i>kola</i> odun gətirməyə gedif]. Zaqatalada da "meşə"yə <i>kol</i> deyilir.
KORA	– mıx, mismar [Maña bir az <i>kora</i> lazımdı].
KORAFƏHİM	– zehinsiz, yaddaşı zəif adam [O, yaman <i>korafəhimdi</i> , heş kəs yadında qalmer].
KORUŞ	– küt [Balta <i>koruşdu</i> , odun yarmaq olmor].

- KÖHLÜ-KÖMƏKDİ** – tamamilə, büsbütün [Onlar *köhlü-köməkdi* köçüb getdilər].
- KÖKƏ** – çörək növü [Uşağın hərəsinə bir *kökə* verdim].
- KÖNTÖY** – kobud adam [Onu həməşə belə görmüşüh, elə *köntöy* danışer].
- KÖŞƏ** – çarıq bağı [Çarığın *köşəsi-ni* bərk bağla].
- KÖPƏK** – it [*Köpəyi* mədəsi yağ götürməz].
- KÜT** – 1. Yaxşı kəsməyən [Bıçax *kütdür*]. 2. Bacarığı olmayan adam [Onun beyni çox *kütdür*].
- KÜRMƏH** – düyün növü [İnəyin kəndirini bərk-bərk *kürməhlədim*].

- Q -

- QADI** – yaşından böyük danışan [Onu hamı bir *qadı* qız kimi tanıyər].
- QAHMAR ÇIXMAQ** – [O, hər adama *qahmar çıxar*].
- QAXINC** – başa qaxılan söz, üzə vurmaq [Övlad *qaxıncı* valideynə ən ağır zərbədir].
- QAX** – meyvə qurusu [Çayı alma *qaxı* ilə içdik].
- QANÇIR OLMAQ** – at xəstəliyi.
- QARAÇUXASI**
- QALXMAQ** – bəxti gətirmək [Onuñ bu il *qaraçuxası* qalxıf, təzə vəzifə alıf].
- QARIMAX** – qocalmaq [Sizi göröm qoşa *qarıyasınız*].
- QAPAZ** – yumruq [Qapılarda qalıf onun-bunuñ *qapazını* yemək olmaz].
- QARAMAT** – dərd, qüssə [Onu iki ildi ki, *qaramat* basıf, əli işə yoyumor].

- QARĞADİLİ** – arqo [Bizim aramızda *qarğadili* çox yayılıf].
- QARTDANMAQ** – qaşınmaq [Bədəni yarı səpif, gecə-gündüz *qartdaner*].
- QAŞQA** – 1) alın [Toyda oynuyannar dəfçiniñ qaşqasına pul *qo:r-dular*]. 2) Başının ortasında ağ xal olan qaramal [*Qaşqa* inəyin südü daha çoxdur].
- QATDAMA** – yağlı çörək [*Qatdama* yağlı xamırdan pşirilər].
- QAVĞARMAQ** – yığışdırmaq, yerləşdirmək [Qav-qajağı qutulara *qavğardıx*].
- QAYSAXLAMAQ** – 1) südün qaynama prosesində üzünün yığışması [Süd yenicə *qaysaxladı*]. 2) Yolların zəif buzlaması [Səhər yollar *qaysaxlamışdı*].
- QƏNİRSİZ** – eyibsiz gözəl [Səmədin qızı *qənirsiz* gözəldir].
- QƏNŞƏR** – qarşı, üzbəüz [O, toyda *qənşərimdə* oturmuşdu].
- QIXMIQ** – odun qırıntısı [Peçi *qıxmıqla* qaladım].
-

QILDIXSIZ	– namazsız, dinsiz [Ə, bu <i>qıldıxsız</i> hər şeyə inanmer].
QILIX	– dilə tutmaq [Gedib onun <i>qılığına</i> girdilər].
QIMILDANMAX	– tərpənmək [O, yerində <i>qımıldan</i> erdi].
QIMIŞMAX	– zərif gülüş [Gap elədikcə dodaxlarını yana çəkib <i>qımış</i> ardı].
QINCIX-QINCIX	– didik-didik [Əti doğrayanda <i>qıncıx-qıncıx</i> elef].
QIRXILIQ	– qoyun qırma qırxmaq üçün qayçı [<i>Qırxılığ</i> ı itilətdik].
QIRTMAX	– qənaət etmək [Yemək-içməkdən <i>qırta-qırta</i> maşın aldılar].
QISQANMAQ	– şübhələnmək [Onun işlərinə <i>qısqanırd</i> ilər].
QIVRAX	– səliqəli, zövqlü [Əli dayı həmişə <i>qıvrax</i> geyif gəzer].
QIZDIRMA	– hərarət. 1. Hərarət [Onun <i>qızdırması</i> var]. 2. Xəstəlik [Heyvannarı <i>qızdırma</i> tutuf].

- QOAT** – qüvvətli [Allah *qoat* versin, işiniz xeyirri olsun].
- QODUX-MODUX** – şəxsiyyətsiz kiçik adam.
- QOĞ** – saçdakı kəpək [Saçının *qoğu* çiyinə tökülür]. Əslində başın yox, onun kəpəyi olur! Buğda, arpa və sair üyüdəndə onların qabığından kəpək yaranır.
- QOLAZDAMA** – atmaq, uzağa atmaq [Əlinə keçəni *qolazde:er*].
- QOMA** – dəstə [Mala verməyə bir *qoma* ot tapmadıx].
- QONAĞ** – ağac növü [Bağımızın sərhəddində çoxlu *qonağ* ağacı əkmişik].
- QORQODUX** – şəxsiyyəti təhqir olunmuş, uşaq-muşaq.
- QOPALADIĞINI GÖTÜRMƏK** – tənqid etmək.
- QO:URĞA** – qovrulmuş buğda [No:ruz bayramında çoxlu *qo:urğa* yedih].

- QO:UT** – qovrulmuş buğda unu [Bizimkilər *qo:utu* şəkərli suda qarışdırıf yerrər].
- QULAXLI** – papaq növü [Qışda əsgər-rərə *qulaxlı* vererrər].
- QULAN** – ikiyaşlı dişi at [*Qulanlar* ilxıdan aralanıb uzaxda ot-duyurdu].
- QULAŞDAMAX** – ölçmək [O kişi əl-qoluy-nan *qulaşdaya-qulaşdaya* danışerdi].
- QULĞUNA** – xəbərçi [Onun kimi *qul-ğuna* yer üzündə olmof].
- QURD** – canavar [İtə-*qurda* qismət olmasın].
- QURUT** – süzmə qatığın kündə formasında qurudulmuşu [Xəngəlin canı *qurutdu*].
- QUŞBAŞI** – yazda yağın xırdaca dolu növü [Paltarı yığıñ *quşbaşı* tökör].
- QUYMAX** – xörək növü [*Quymax* un-nan, yağdan hazırraner].
-

- L -

- LAYDIR** – arabanın hər iki tərəfindəki çərçivəri hissələr.
- LAQQIRTI** – mənasız danışıq [Yersiz boş vaxt aparer].
- LALIXCA** – danışa bilməyən [Qüdrət *lal-lıxcadı*, o, danışa bilməyəcəh].
- LAYIŞ** – iri həcmli mis qazan [Toyda düz üç *layış* xörək pşirdik].
- LATAYIR** – qeyri-mədəni söz işlətmək [Onun danışığında çoxlu *latayır* sözlər olur].
- LEJƏN** – hədsiz dərəcədə çox [Bizim kəttə kartof *lejəndi*].
- LƏÇƏR** – həyasız [*Ləçərrik* eləmə, heş kimi qorxudammazsan].
- LƏ:ĞƏ-LƏ:LĞƏ** – ləqəb [Kəndimizdə çox kisinin *ləğəvi* var].
- LƏLƏ** – ata [*Lələm* məni oxumağa yolladı].
- LƏLİH** – acgöz [Ona nə yedirtsən, gənə də özünü *ləlih* kimi aparer. Körəm səni *ləlih* qalasan].
-

- LƏLİMƏK** – yalvarmaq [Onu hər zaman *ləliyən* gördük].
- LƏLÖYÜN** – görməmiş [Meyvəni görüf *ləlöyün* kimi cumdular].
- LƏNGƏR VURMAQ** – yırğalanmaq [Onu yeridikcə *ləngər vuran* gördüm].
- LƏVƏRƏ** – yekəqarın, eybəcər [Onun böyük oğlu *ləvərədi*].
- LİXCİM** – ağzına qədər dolu [Qapıdan baxdım, zal *lıxcımdı*].
- LOXMA** – bir tikə çörək [Bircə *loxma* da bəsdı].
- LOŞ** – az yararlı, tənbel [*Loş* atnan nə iş görmək olar?].
- LÖYÜNBƏLÖYÜN** – cürbəcür [Dünən toyda *löyünbələyün* xörək yedik].
- LÜL** – həddindən çox [Toyda o qədər içif ki, gənə də *lül*qəmbərđi].

- M -

- MAHNA** – səbəb, bəhanə [İş görmək əvəzinə *mahna* axtarər].
- MAMA** – atanın bacısı, bibi [Mənim üç bibim var].
- MAFRAX** – keyfiyyətsiz, tez sınıan, dağılan [Aldığın don çox *mafraxdı*, geyməmiş dağıldı].
- MAGİL** – birtəhər [Kəttə *mağıl* yaşerdih].
- MAGMIN** – iş bacarmayan [Onun əlinənən heş şey gəlmer, *mağmının* biridi. Orda özünü *mağmın* göstərmə].
- MAT QALMAQ** – məəttəl qalmaq [Hər şey üçün *mat qalmaq* olmaz].
- MATRAX** – qamçı [Ata *matraxsız* mimməzdər].
- MAYIF** – şikəst [O gədənin bir əli *mayıfdı*].
- MAYILLANMAX** – sustlaşmaq, əl-qolunu boşaltmaq [Dünənnən bəri *mayıllanıf* öydə oturor].
-

MAYMAX	– bacarıqsız [O ki <i>maymağın</i> biridi].
MERƏT	– sahibsiz [Qapı-bajanı <i>merətdər</i> dağıtdı].
MƏS	– ayaqqabı növü.
MƏTƏH	– ironiya ilə əvəzi olmayan [Çox <i>mətəh</i> söz dedi].
MİĞİ	– ağcaqanad [<i>Mıği</i> yatmağa qoymadı].
MIRTDAMAQ	– söylənmək [Hər şey üçün <i>mırtdamaq</i> olmaz].
MISMIRIĞINI	
SALLAMAQ	– qaş-qaşqabq göstərmək [O, tez-tez inciyib <i>mısmırığını</i> sallayır].
MIZ QOYMAQ	– hər şeyə maneçilik törətmək [Bu qız hər şeyə <i>mız qoyur</i>].
MUŞDULUQ	– xoş xəbər üçün verilən bəxşiş.
MÜDƏM	– həmişə [Hər yerdə <i>müdam</i> adımı çəkir].

- N -

- NAÇAX** – xəstə [Şofer dünənnən *naçaxdı*].
- NƏMƏR** – hədiyyə, mükafat [Kim tez xavar versə, *nəmər* alajax].
- NƏMİŞ** – yaş [Paltarı yığmayın, hələ *nəmişdi*].
- NƏZİH** – südlə yoğrulmuş çörək növü [Djiminə pşirdiyi *nəzih* çox dadlı olardı].
- NİMDAŞ** – işlənilmiş, köhnə [Uşaqlar *nimdaş* paltarı istəmmerrər].

- O -

- OĞLAX** — keçi balası [Ana keçilərin yanında *oğlaxlar* oynaşerdi].
- ODA** – otaq [Müəllimlər *odasında* heç kəs yox idi]. Qazi Bürhanəddinin (XIV əsr) əsərlərində "*otaq*" sözü həmin mənada işlənmişdir.
- OZALANMAX** – təəssüf etmək [O, gördüyünə çox *ozalanır*].

- Ö -

- ÖCƏŞMƏH** – yola getməmək, bir-birini eşitməmək [Qonşular çoxdan bir-birinnən *öcəşiflər*].
- ÖFGƏ** – ağciyər [Quzunun *öfgəsi* təmiz idi].
- ÖRPƏK** – baş şalı [Bazarda hər cümə *örpək* satellar].
- ÖRƏNƏ** – xam otlaq yeri [Mal-qara *örənədədi*].
- ÖRÜŞ** – mal-qaranın həmişə otarıldığı yer [Mal-qara hələ *örüşdən* qayıtmayıf].
- ÖTGÜN** – günəş altında qalmış [Bu gartof *ötgündü*, onu yemək olmaz].
- ÖYNƏ** – gecə-gündüz, 24 saat [Olar *öynədə* bir dəfə yeerrər].

- P -

- PAMPAX** – iş bacarmayan [*Pampaxlar* iş görən döy].
- PAZ** – böyük ağacı yarmaq üçün istifadə olunan odun və ya dəmir parçası [Kötüyü *pazla* daha tez yarmaq olar].
- PAZI** – çuğundur [Qonşugildən bir ətəh *pazı* yarpağı gətirdim].
- PƏLƏ** – heyvan növü [Bizim inəyin qulaqları yanlara əyilmiş *pələ* qulağına oxşayır].
- PƏRƏN-PƏRƏN**
- OLMAQ** – ətrafa dağılışmaq [Uşaxlar canavarı görüf *pərən-pərən oldular*].
- PİTİR-PİTİR**
- ELƏMƏK** – didik-didik eləmək [Döşəyin içini *pitir-pitir* elədik].
- PŞQI** – kiçik həcmli xırxı, mişar [Qapıdakı qurumuş ağaşdarı dünən *pşqıladır*]. Müasir türk dillərində, o cümlədən,
-

	noqay dilində də <i>pşqı</i> həmin mənada işlənir.
PTTƏ-PTTƏ	– bircə-bircə [Kitafların arasını <i>pttə-pttə</i> yoxladım].
POSTAL	– ayaqqabı [Lələm maña <i>postal</i> alım].
POŞA	– qaraçı [Paşanın da <i>poşya</i> işi tüşör].
PÖRTDƏTMƏ	– xörək növü.
PUT	– çəki, 16 kq [Hər qava 2-3 <i>put</i> taxıl yığdım].
PÜŞ	– püş [Qoyunun <i>püşü</i> güclü kübrədir].

- S -

- SACAYAĞI** – xörək bişirərkən qazanın altına qoyulan üçayaqlı əşya [Qazanı *sacayağının* üstünə qoyarlar].
- SAPAND** – meşin və kəndirdən hazırlanan qoşa və uzunqollu silah. Bu söz hələ “Dədə Qorqud” dastanında işlənilmişdir: “Ərənlər ürünü Qaracıq çoban *sapandı*n arasına daş qoydu atdı.
- SAPILCA** – uzun qulplu qazança.
- SAZ** – gümrah, yaxşı [Uşağın kefi indi çox *sazdır*].
- SƏDƏRƏH** – ağılsız [*Sədərəh* uşax heş vaxt adam olmaz].
- SƏFİH** – sarsaq adam [*Səfihin* biridi, öz işini görə bilmir, başqasına söz verir].
- SƏRNIŞ** – qab-qacaq adı [İnəh birçə *sərnış* süd verdi].
- SƏRSƏMİ** – beyvec [Kəndiñ *sərsəmiləri* xalxı qoymor yatmağa].
-

- SƏVƏRMƏK** – yerə uzanmaq [Dünən hə-yətdə göy otun üstünə *səvər-mişdi*].
- SƏVİ** – uşaq [Bizim kəndin *səviləri* yolu itirdilər].
- SƏYSƏNMƏK** – qorxmaq.
- SİNIXMAQ** – candan düşmək [Uşaq can-dan düşüf].
- SIRSIRAMA** – qış zamanı yolda, evin üstündə donmuş su [*Sırsırada* maşın sürməh qorxulu olur. Onun balqonundan çoxlu *sırsırama* sallanıf].
- SIRT** – bel [Uşağı *sirtında* gəzdir-
rerd].
- SIRTIX** – utanmaz [O, utanmax bil-
mer, çox *sirtıxdı*].
- SIYRIX** – üzlü, girici adam [Əhmədin
böyük oğlu çox *siyrixdi*].
- SİMSAR** – qohum-əqrəba [Səmədin
kəttə heş bir *simsarı* qalmadı].
- SOĞANÇA** – sulu xörək [*Soğançanın* ləz-
zətini ye:ən bilər].
-

- SOMU** – fırında bişirilmiş iri həcmli çörək [*Somunun* hərəsi 2-3 kilyo oluf].
- SONULAMAX** – hər şeyi bəyənmemək [Ona hər şeyi bəyəndirməh olmor, elə *sonuluya-sonuluya* duror].
- SOZALAMAX** – narahat [İnək yaman *sozalıyer*, de:əsən, doğajax].
- SUÇ** – günah [Bu işdə onun heç bir *suçu* yoxdur].
- SULUXLAMAQ** – xəstəlik.
- SUMSUX** – hər şeyə meyil edən [Onun gözü orda-burda olor, *sumsux* hər şeydən alıf yeməh iste:er].
- SURUĞVAT** – yaddaşı zəif [Gədə lap *suruğvadtı*, nə de:rsən, elə burda qaler].
- SUV** – su [Kartofu vaxtında *suvar*].
- SÜDDÜYƏN** – yabanı ot [Uşaqlar çöldən bir qucaq *süddüyən* toplamışdılar].
- SÜRÜTMƏ** – meşədən qoşu heyvanları vasitəsilə gətirilən kötük, ya-

SÜYSÜN

xud qalın, nazik ağac [Bir boyun öküzlə meşədən odun sürütməsi gətirdik].

– başla bədən arası, boğaz [*Yekəsüysün* Əhməd yerəgöyə sığışmer].

- Ş -

- ŞAQQA** – heyvan cəmdəyinin yarı hissəsi [Dünən bir *şaqqa* ət aldım].
- ŞAPALAĞ** – şillə [Durduğu yerdə ona bir *şapalağ* vurdular].
- ŞAVAŞ** – toyda adamlar rəqs edən zaman onların başına atılan pul.
- ŞEŞƏ** – şaquli, dik [Dağın *şeşə* yerindən hər tərəfi görmək olar].
- ŞƏKƏR** – qənd [*Şəkərlə* çay içməyin öz ləzəti olur].
- ŞƏLƏ** – ot bağlaması [Mal üçün bir *şələ* ot gətirdilər].
- ŞİDIRĞI** – fasiləsiz, ara vermədən [Dünən kəndə *şıdırğı* yağış tökdü].
- ŞİRVANMAX** – itin yaltaxlığı [Qapıya çatanda it ona *şırvandı*].
- ŞİNİMƏK** – gizlicə qulaq asmaq [Qapının yanında duruf *şiniyirdi*].
- ŞİLKÜT** – sınıq, yaramaz [Harava *şilküt* oluf].
- ŞİTƏNGİ** – dəcəl [Balaca uşağın çoxu *şitəngi* olur].
-

ŞUMAL

– rəndələnmiş, təmiz [Döşəmənin taxtaları çox incə *şumallarıf*].

ŞORVA

– sulu yemək növü [*Şorvanı* qışda daha çox pşirerrər].

- T -

- TAFQIR** – köhnə, iri [Onun *tafqır* əxqavlarına baxanda adamın ürəyi ağrıyer]. Bu söz "*tapkır*" formasında "iti zəkali adam" mənasında noqay dilində işlənməkdir.
- TAFOT** – fərqlə [Bunun heç bir *tafotu* yoxdur].
- TANAX** – qədər [Sözünü axıra *tanax* demədi, əmə, yağa *tanax* şəhərdən alif gətrif].
- TASALANMAQ** – dini anlayışlara zidd münasibət hiss etdirmək.
- TAVA** – kiçik həcmli qazan [*Tavanın* suyu soğulanda xörək yanır].
- TAYTAX** – axsaq [*Taytax* qaça bilmir].
- TƏKƏSAQQAL** – anormal saqqallı adam [*Təkəsaqqal* Kərimin beş uşağı var, beşi də oxu:f].
- TƏNTİH** – tələsik [*Təntih* geyinib getdi].

- TƏRƏKƏMƏ** – mal-qoyun becərən.
- TƏPİTMƏ** – tam bişməmiş fətir.
- TOLAMAZDAMAQ** – atmaq [Bu ağacı o yana *tolamazda*].
- TONQAL** – odundan od qalamaq [Novruz bayramında *tonqal* qalamaq adətdi].
- TOPUŞ** – kiçik boylu kök uşaq [Onun oğlu *topuş* baladı].
- TOTUX** – kök [Sona arvadın uşaqlarının hamsı *totuxdu*].
- TÖSMƏR** – alçaq boylu [Onun oğlu *tösmərdi*].
- TÜLÜX-TÜLÜX** – xəstəlik növü.
- TUMOY** – zökəm [Nasazdı, *tumoy* oluf].
- TÜNƏKƏ** – [Onun uşağının çoxu *tünəkədir*].
- TÜNNÜH** – basırıq, basabas, qarışıqlıq [Bazar günü hər yer *tünnüh* olur].
- TÜPÜ** – qar boranı [*Tüpüdə* mal-qaranı eşiyə çıxarmax olmur].

- U -

- UĞUNMAQ** – möhkəm gülmək [O, xəbəri eşidəndə *uğundu*].
- URVATSIZ** – şərəfsiz, hörmətsiz [Özünü *urvatsız* ele:f qoydu].
- UZUNDRAZ** – mənfi mənada çox uca adam [Əhmədin *uzunduraz* gədəsi gəlif çıxdı].

- Ü -

- ÜŞŞƏ** – şüşə, şüşədən hazırlanmış butulka [Dükannan 5-10 *üşşə* su gətirin.]
- ÜŞMƏK** – üşümək [Oxarta gözlədim, axırda ə:xlərim *üşüdü*].
- ÜTƏLƏNMƏK** – təlisimək [O, bu gün çox *ütələnirdi*].
- ÜTÜ** – təhlükə, bəla (məcazi mənada) [Allah eləsin *ütüyə* düşməyəsən].

- V -

- VARMAQ** – çetmək [Aygün xanım dünənən *varıf* şəhərə gedif].
- VAYIS** – səbəbkar [Allah *vayısın* evini yıxsın].
- VƏĞYƏ** – yuxu, rəya [Bu gejə çox gözəl *vəğyə* gördüm].
- VƏRƏZƏDƏN**
- ÇIXMAQ** – həddini aşmaq [Sən çox *vərəzədən* çıxıb özünü göstərmə].
- VURĞUN** – ürəkkeçmə xəstəliyi [Səni görəm *vurğuna* rast gələsən].

- Y -

- YAXMA** – üzərinə yağ çəkilməmiş bir parça çörək [Tezdən *yaxma* ye:f işə getdi].
- YAL** – 1. İt yemi [İtin *yalını* vaxtında verdilər]. 2. Atın boynundakı tüklər, qıllar [Atın *yalı* qapqaradır].
- YALAX** – kiçik həcmli çuxur.
- YARMAÇA** – odun qırığı [Dünən Qədir odunu doğrayuf *yarmaça* eleef].
- YƏ:** – sahib, yiyə [Səniñ *yə:ñ* olsa, belə eləməzsən].
- YƏX** – piyada [O, dünən öyə *yə:x* gedif].
- YELBEYİN** – yüngül, dərin düşünməyən adam [*Yelbeyinnən* iş görməli qorxuludu].
- YELLƏMƏK** – qaldırmaq [Bəsti yatdıq! Get sürünü *yellə*].
- YETİK** – bilmək [Mən o işə çoxdan *yetiyəm*].
-

- YEYİN** – tez, cəld [*Yeyin* at özünə qamçı vurdurmaz].
- YEZNƏ** – kürəkən [Onun *yeznesi* ağıllı adamdı].
- YİĞİNTİ** – nəhrə çalxamaq üçün müəyyən vaxt toplanılmış qatığın məcmusu.
- YİĞVAL** – bəxt [O qara *yığvalı* getdi, yox oldu].

- Z -

- ZAD** – ümumi mənanı bildirən “şey” sözüdür.
- ZAGAR** – kiçik boylu adam [Qədirin oğlu *zağardı*].
- ZAYIL** – ağıldan zəif [Onun ikinci oğlu *zayıldı*].
- ZINQROY** – səs salmaq üçün heyvanların boynundan asılan xüsusi formalı dəmir [Attarın *zinqroyu* daha yaxşı səslənər]. Bu söz noqay dilində də işlənməkdədir.
- ZIRI** – yekəpər.
- ZIRRAMA** – sarsaq, axmaq, ağılsız [Onun kiçik qardaşı *zırramanın* biridir].
- ZİYİRCİK** – özünü ora-bura soxan, adamdan əl çəkməyən [Çox *ziyircihlik* eləmə, bir gün burunu qırarrar].
- ZOD** – hirs [Mənim qonşum çox *zoddu* kişidir].

ZOĞ

– kərəntinin otu biçərkən sol tərəfə yığıdığı ot dəstələri [Biçənəkdəki *zoğlar* çox gözəl görünür].

ZOVU-ZOVU

DANIŞMAQ

– mədəniyyətsiz danışmaq.

ZÜLLƏ

– dik [O, başına həmişə *züllə* pəpax qoyardı].

ZÜRYƏT

– övlad [Yaxşı *züryət* atanı utandırmaz]. Bu söz türkmənlərdə "züryad" şəklində işlənməkdədir.

II FƏSİL

ƏMSAR ŞİVƏSİNƏ DAİR

Əmsar kənd şivəsi Azərbaycanın şərq qrupu dialektlərinə məxsus olan Quba dialektinə aiddir.

1. ƏMSAR ƏHALİSİNİN MİLLİ TƏRKİBİ VƏ LİNGVİSTİK TƏHLİLİNƏ DAİR

Hər bir dialektin, ona aid olan şivənin lingvistik cəhətləri tədqiq olunarkən onun haqqında ətraflı məlumat verilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. İlk növbədə hər bir şivənin yerləşdiyi ərazinin dil mənzərəsinin elmi təsviri verilməlidir. Belə olduqda qarışıqlığa yol verilmir, hər şey istənilən şəkildə tədqiqata gətirilir.

1.01. QUBA RAYONUNUN DİL MƏNZƏRƏSİ

Quba rayonu ərazisinin genişliyinə, həm də əhalisinin sayına görə Azərbaycan Respublikasının ən böyük bölgələrindən biridir. Bu rayon həmçinin ölkəmizin ən *çoxdilli* ərazilərindəndir. Belə ki, bu regionda 10-dan artıq millətin nümayəndəsi mehriban bir ailə kimi qardaşlıq şəraitində qurub-yaratmaqda, firavan yaşamaqdadır.

Quba rayonunda ən çox aşağıdakı dillərdən istifadə olunur:

1. *Azərbaycan dili*. Bu dil Altay dilləri ailəsinin türk dilləri qrupunun oğuz yarımqrupuna aiddir. Bütün rayon ərazisində, o cümlədən – *Quba şəhərində, Əmsar, Alıç-Digah, Alpan, Aşağı Xuç, Birinci Nügədi, Çartəpə, Əlibəyqışlaq, Ərməki, Xucbala, İkinci Nügədi, Kürçal, Qəçrəş, Qələduz, Qızıldəhnə, Mirzəmmədkənd, Möhüc, Nərimanabad, Susay, Söhüb, Təklə-Şıxı, Tüləkəran, Tülər, Yenikənd* və başqa kəndlərdə işlədilir.
2. *Tat dili*. Hind-Avropa dilləri ailəsinin fars qrupuna aid dillərdəndir. Qonaqkənd və Krasnaya Sloboda qəsəbələrində – *Azərbaycan dili ilə*

yanaşı, Afurca, Bərqov, Cimi, Çarxaçu, Çayqışlaq, Çiçi, Əspərəsti, Xaltan, Xarıüşə, Xaspolad, Xaşı, Xələnöv, İsnov, İsnovişlaq, Küçeyi, Qorxmazoba, Mahmudqışlaq, Muçu, Paşaoba, Pustəqasım, Rəngidar, Rustov, Səbətlər, Söhüb, Şuduq, Talabı, Talalıqışlaq, Təngəaltı, Vəlvələ, Zərqova kəndlərində istifadə olunur.

3. **Ləzgi dili.** Bu dil Qafqaz dilləri ailəsinin Dağıstan dil qrupuna – ləzgi-tabasaran yarımqrupuna aiddir. Əsasən, *Digah, Künsət, Qımıl, Qımılqazma* və başqa kəndlərdə işlənilir.
4. **Qrız dili.** Bu dil Qafqaz dilləri ailəsinin Şahdağ yarımqrupuna məxsusdur. Əsasən, *Jek, Əlik, Haput, Qrız, Yergüc* və digər kəndlərdə istifadə olunur.
5. **Buduq dili.** Bu dil Qafqaz dilləri ailəsinin Şahdağ yarımqrupuna aiddir. Buduq dilindən yalnız *Buduq kəndində* istifadə edilir.
6. **Xınalıq dili.** Bu dil də Qafqaz dilləri ailəsinin Şahdağ yarımqrupuna məxsusdur. Xınalıq dilindən ancaq bircə kənddə – *Xınalıqda* istifadə olunur.

Əmsar kənd sakini Rafiq Nəcməddin oğlu Nemətov əslən xınalıqlıdır, öz dillərini mükəmməl bilir. Onun danışığına istinadən aşağıda bəzi

---

nitq hissələrindən müəyyən sözlərin *Azərbaycan ədəbi dili* ilə müqayisəsini veririk.

*Müasir Azərbaycan
ədəbi dilində*

Xınalıq dilində

İsim

Ata

Bıy

Ana

Dədə

Oğul

Si

Qız

Rıışı

Qadın

Xanımker

Kişi

Lıqıl

Əl

Qol

Göz

Pil

Sifət

Ağ

Xırıç

Qara

Micə

Çözəl

Həyarda

Ağıllı

Haqallı

Dəli

Maylın

Say

Bir	Sa
İki	Qo
Üç	Puşa
Dörd	Oğ
Beş	Puxu
Altı	Zək
Yeddi	Yike
Səkkiz	İnkl
Doqquz	Yoz
On	Yaz

Əvəzlik

Mən	Zi
Sən	Vi
O	Okuqada
Biz	Yir
Siz	Zur
Onlar	Hos
Bu	Du
Özü	Hohu

Feil

Baxmaq	Lekena
Danışmaq	İçiqə
Görmək	Daxiqona
Gülmək	Kəkində
Oxumaq	Ligura
Yazmaq	Şitrə
Dinləmək	Topcağında
Eşitmək	Kliqona
Yerimək	Qatqo

Xınalıq dilindəki bəzi sözlər qədim dillərdəki leksik vahidlərə oxşayır. Məsələn, *kliqona* (eşitmək), *qatqo* (yerimək) sözlərində olduğu kimi. Xınalıq mənşəli Əmsar sakinləri öz nitqlərində dövlət səviyyəli *Azərbaycan ədəbi dilinə* təsir göstərə bilməmişlər.

1.02. QUBA RAYONU ƏRAZISINDƏ BİLİŇQVİZM DİL HADİSƏSİ

Quba regionunda bir sıra dil hadisəsi özünə yer tapmışdır. Bunlardan biri də *bilinqvizmdir*.

Bu dil hadisəsi müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin öz dilləri ilə yanaşı, başqa millətin dilini də işlətməsi əsasında yaranır. Quba bölgəsi şivələrinin çoxdilliliyi belə dil hadisəsinin asanlıqla meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır.

Quba rayonu şivələri arasında dil hadisə və prosesləri əsasında meydana çıxmış bilinçvizm iki formada özünü göstərir: *ikidillilik, çoxdillilik*.

İkidillilik. Quba bölgələrində bəzi yaşayış məntəqələrinin sakinləri iki dildən istifadə edirlər.

Məsələn, Azərbaycan və tat dilindən *Qonaqkənd, İşnov* və *Krasnaya Sloboda* yaşayış məntəqələrində yanaşı olaraq istifadə edilir.

Çoxdillilik. Qubanın *Nərimanabad, Barlı, Kəlvələ, Qaraçay* sakinləri çoxdillilik şəraitində yaşayır və Azərbaycan, tat, ləzgi dillərində danışırlar.

1.03. QUBA DİALEKTİNİN ŞİVƏLƏRİ VƏ ORADAKI TÜRKMƏNŞƏLİ ŞİVƏLƏR ARASINDA ƏMSAR KƏND ŞİVƏSİNİN MÖVQEYİ

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Quba rayonu Azərbaycan ərazisinin ən böyük bölgələrindəndir.

Orada *irili-xırdalı 157 yaşayış məntəqəsi* mövcuddur.

QUBA RAYONU QƏSƏBƏ VƏ KƏNDLƏRİNİN ADLARI

- A -	17. Barlı
1. Adur	18. Bərqov
2. Afurca	19. Birinci Nügədi
3. Ağbil	20. Buduq
4. Alekseyevka	
5. Alıc	- C -
6. Alpan	21. Cağacuq
7. Amsar-Əmsar	22. Cek
8. Amsar palasa	23. Cimi
9. Aşağı Atuc	
10. Aşağı Tüləkəran	- Ç -
11. Atu	24. Çartəpə
12. Aşağı Xuc	25. Çarxaçu
13. Aydınkənd	26. Çayqışlaq
	27. Çədəri
- B -	28. Çiçi
14. Bad	
15. Bağbanlı	- D -
16. Bağcaəli	29. Dağlı

30. Dağlı kəndi	- G -	
31. Dağüstü	48. Gədik	
32. Dalaqo	49. Gədikqışlaq	
33. Davıdoba	50. Genjlər	
34. Dəhnə	51. Gərəy-Gəray	
35. Dəli-qaya	52. Güldar	
36. Dəlləkli	53. Güləzi	
37. Dərk	54. Gültəpə	
38. Digah	55. Gümür Dəhnə	
39. Digah-2	56. Güneyməhəllə	

- Ə -

40. Əlibəyqışlaq
 41. Əlik
 42. Əliməmmədoba
 43. Əppəkiqışlaq
 44. Ərməki
 45. Əski iqriq
 46. Əsperasti

- F -

47. Firiq

- H -

57. Hajağlar
 58. Hacı Hüseynli
 59. Hacıqayıb
 60. Haput

- İ -

61. İbrahim Haput
 62. İdrisiqışlaq
 63. İkinci Nügədi
 64. İqriq
 65. İsnov
 66. İsnovqışlaq
 67. İspik

- K -

68. Kələbağ
69. Kələnnov
70. Kirdəh
71. Küçeyi
72. Künxırt
73. Küpçal
74. Küy-jalqışlaq
75. Kürkün
76. Küsnət
77. Küsnət qazma

- M -

78. Məçkə-xasə
79. Mirzəməmədkənd
80. Mirzəqasım
81. Mirzəqışlaq
82. Möhüj
83. Muçu
84. Mahmudqışlaq

- N -

85. Nohurdüzü
86. Novonikolayevka
87. Növdün
88. Nütəh

- O -

89. Orxaxuj

- Ö -

90. Ördüj

- P -

91. Pirvahid
92. Puçuq
93. Püstəqasım

- Q -

94. Qalagah
95. Qalaxudat
96. Qam-qam
97. Qaraçay
98. Qaranlustü
99. Qarxun
100. Qasımqışlaq
101. Qayadalı
102. Qəjərzeyid
103. Qəçrəş
104. Qələdüz
105. Qənidərə
106. Qımıl
107. Qımılqazma
-

108. Qımılqışlaq - Ş -
 109. Qırız 123. Şuduq
 110. Qırızdəhnə
 111. Qırmızı Sloboda - T -
     qəsəbəsi 124. Talabı
 112. Qorxmazoba 125. Talabıqışlaq
 113. Qonaqkənd 126. Talış
                     127. Təhmər
- R - 128. Təngəaltı
 114. Raziyələr 129. Timiryazev qəsə-
 115. Rustov bəsi
 116. Röv 130. Tüləkəran
                     131. Tülər
- S -
 117. Səbətlər - U -
 118. Sirt Çiçi 132. Utuq
 119. Sofikənd 133. Uzunmeşə
 120. Söhüb
 121. Susay - Ü -
 122. Susayqışlaq 134. Üçgün
                                     - V -
                                     135. Vəlvələ
                                     136. Vəngidar
                                     137. Vladimirovka
-

- X -
138. Xaltan
139. Xanagah
140. Xanagah yolu
141. Xarovşa
142. Xaspolad
143. Xaşı
144. Xınalıq
145. Xırt
146. Xujbala
149. Yenikənd
150. Yerfi
151. Yergüj
152. Yuxarı Tüləkəran
- Z -
153. Zərdabi
154. Zərqaza
155. Zeyid
156. Zıxır
157. Zizik
- Y -
147. Yalavanj
148. Yekdar

* * *

Əmsar Quba mahalının ən böyük və qədim məntəqəsidir. Əmsar Quba regionunun *digər kəndlərindən linqvistik cəhətdən* də seçilib *fərqlənir*.

Quba ərazisindəki kəndlərdən Xınalıq qədimliyi və digər cəhətləri ilə başqa yaşayış məntəqələrindən ciddi seçilir.

Mənə elə gəlir ki, qədim *Xınalıq* yaşayış məntəqəsini, onun gözoşşayan gözəl yollarını

---

seyr etməmiş "əsrarəngiz Quba regionunda olmuşam" demək heç cür mümkün deyildir.

Quba – Xınalıq asfalt yolu insanı heyran edir. Bəzi dağların sinəsindən, bəzilərinin isə zirvə və ya göbəyindən fırlanıb gedən enişli-yoxuşlu yollar dolama-dolama olub insanı rıqqətə gətirir.

Yolkənarı qayalar canlı varlıq kimi gəlib-gedən maşınları seyr edir, elə bil, onlara əl edib yol göstərir və deyir: "*xoş gəlmişsiniz!*", "*yaxşı yol!*".

Təbiətin Xınalıq mənzərələri əvəzsizdir, qoca dünyanın ən gözəl bir bölgəsidir – Azərbaycandır!

1.04. QUBA ŞƏHƏR ŞİVƏSİNİN KƏND ŞİVƏLƏRİNƏ, O CÜMLƏDƏN ƏMSARA TƏSİRİ

Quba şivələri milli tərkibə malikdir. Quba ərazisinin azərbaycanlı milli şivələrinə *Quba şəhər şivəsi* ciddi təsir göstərir. Təbii olaraq orada Qubaya yaxın milli şivə ilə uzaq milli şivəyə təsir səviyyəsi arasında fərqlər mövcuddur. Belə ki, məkanca Qubaya yaxın olan Əmsar da-

---

nışığına təsir çox güclü şəkildə müşahidə edilməkdədir. Quba şəhər şivəsində təhsil, elm, mədəniyyət, iqtisadiyyatla əlaqədar olan dil vahidləri Əmsar şivəsinə axın təşkil etmiş və bunlar arasındakı fərqlər digər şivələrə nisbətən çox-çox az görünməkdədir.

Quba danışığı ilə Əmsar şivəsinin fərqi hər cəhətdən çox az dərəcədə hiss olunur. Bu, təbii linqvistik haldır.

1.05. ƏMSAR ƏHALİSİNİN MİLLİ TƏRKİBİ VƏ MİQDARI

Əmsar kənd əhalisinin tərkibi müxtəlif millətlidir. Orada:

- *azəri türkləri*
- *Türkiyə türkləri*
- *tatlar*
- *ləzgilər*
- *buduqlar*
- *xımalıqlılar* və digərləri yaşayırlar.

Hazırda Əmsar kəndi Quba regionunun böyük və zəngin yaşayış məntəqəsidir. Əha-

---

lisinin miqdarı 2500 nəfərdən artıqdır. Əhali arasında yaxın qohumluq əlaqələri vardır. Bu barədə yerli sakinlərdən bir nəfəri öz müsahibəsində dedi: *"Kənd əhalisi calağa-calaq bir-biri ilə qohumdur"*.

Cümlədəki "calağa-calaq" ifadəsi ədəbi dilin lüğət tərkibində olmayan dil vahididir. Bunu semantik cəhətdən sığallayıb ədəbi dilin leksik tərkibinə istiqamətləndirmək çox yerinə düşər.

1.06. ƏMSAR KƏNDİNİN SÜLALƏLƏRİ HAQQINDA

Əmsar kəndinin yaranma və formalaşmasında xeyli tayfanın iştirak etdiyi tarixi izlərlə özünü göstərir. Bunlardan bəzilərinə xüsusi nəzər yetirilməlidir. Onlar, əsasən, aşağıdakılardır:

1. *Cüməqızlar,*
2. *Şaturlular,*
3. *Xaşımlar,*
4. *Abdukərimlər,*
5. *Kaslar,*
6. *Əzizəmirilər,*

7. *Hacı Seyidlər,*

8. *Hacı Balamirzələr* və s.

Bu sözlərin ifadə etdiyi anlayışlarda mühüm məsələlər indiyə qədər mühafizə olunub saxlanılmaqdadır. Onlara elmi cəhətdən nəzər salmaq Azərbaycan elminin tarixində açılmamış bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasına müəyyən dərəcədə xidmət göstərə bilər.

Qeyd olunan adlar içərisindəki "*Kaslar*" sözü diqqəti daha çox uzaq dövrlərə çəkir. Burada tarixi izlər nəzərlərdə canlanır.

1.07. ƏMSAR KƏND ŞİVƏSİNİN TƏDQIQI TARİXİNƏ DAİR

Tarixi faktlardan aydın olduğu kimi, Azərbaycanda xeyli miqdarda dialektoloji tədqiqat aparılmış, Azərbaycan dilinin bütün sahələri kimi, onun hər bir dialektinin də tədqiqi ilə bağlı işlər görülmüş, fundamental əsərlər, çoxsaylı elmi məqalələr yaradılmış, bir çox dialektoloq dilçi alim yetişdirilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyinin dialektologiya sahəsi üzrə tədqiqatçılar:

---

* Məmmədağa Şirəliyev	* Kamil Ramazanov
* Rəsul Rüstəmov	* Qəzənfər Paşayev
* Musa İslamov	* Bayram Əhmədov
* Teyyub Həmzəyev	* Şövkət Kərimov
* Məhərrəm Məmmədov	* Şahlar Məmmədov
* Abdulla Vəliyev	* İlham Tahirov
* Sofu Behbudov	* Nəzakət Qazıyeva
* Ziyəddin Xazıyev	* Məmməd Cəfərzadə
* Kübra Quliyeva	* Əli Cəfərli
* Kifayət İmamquluyeva	* İsmayıl Məmmədov
* Elbrus Əzizov	* Gülxanım Vəliyeva
* Azər Hüseynov	* Gültəkin Binnətova
* Buta Sadıqov	* Roza Abasova

Və adı siyahıya düşməyən görkəmli digər dialektoloqlarımız çox vacib elmi işlər yerinə yetirmişlər.

XX əsrin I yarısından başlayaraq Quba dialekti də elmi tədqiqata cəlb olunmuş, bir sıra məqalələr yazılmışdır.

1961-ci ildə çap olunmuş "Quba dialekti"¹ adlı monoqrafiyada Qubanın türkdilli 10–15 şivəsindən: *Alpan, Aşağı Xuc, Aşağı Tüləkəran, Birinci Nügədi, İkinci Nügədi, İqriq, İspik, Möhüc, Mirzəməmmədkənd, Təkəşxılı, Yenikənd, Zizik*, o cümlədən *Əmsar kənd şivəsinin* linqvis-

---

tik əlamətlərindən də bəhs olunmuşdur. Başqa tədqiqatlarda olduğu kimi, həmin əsərdə də dil faktları *səs-cümlə-söz* formasında şərh edilmişdir. Əslində, tədqiqat *səs-söz-cümlə* ardıcılığında aparılsa idi, yəqin ki, iş daha elmi və məntiqi şəkil alardı. Hazırda müasir dialektoloji tədqiqatların da tələblərindən biri budur.

1.08. QARŞIDA DURAN YENİ DİALEKTOLOJİ VƏZİFƏLƏR

Bir sıra elm sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyinin dialektologiya sahəsində də elmi-tədqiqat istiqamətlərinin elmi metodlarının dəqiqləşdirilməsinə xüsusi ehtiyac meydana gəlmişdir:

1. Yaşayış məntəqələri tədqiqata cəlb olunarkən ilk növbədə onun tarixi hərtərəfli və dərin təhlil edilməli;
2. Yaşayış məntəqələrinin adları araşdırılarkən kənd əhalisinin milli tərkibi təhlilə cəlb olunmalı;
3. Yaşayış məntəqələrindəki abidələrin elmi-nəzəri təhlili verilməli;

4. Tədqiqə cəlb olunan şivənin milli dil tərkibi aydınlaşdırılmalı;
5. Tədqiqat zamanı kəndin ağsaqqal və ağbirçəklərindən, ziyalılarından, əsasən, ziyalıların bayraqdarı olan bütün sahə müəllimlərinin hamısının əməyindən geniş istifadə edilməsi gərəkdir.

* * *

Qarşımızda olan bu kitabın ərsəyə gətirilməsində Əmsar kənd orta məktəbinin direktoru, Əməkdar müəllim *Oruc Məmmədov* başda olmaqla bütün müəllim kollektivinə öz təşəkkürümü bildirirəm. Müəllimlərdən tarixçi *Elman Qurbanova*, kimya-biologiya müəllimi *Yaqut xanım Nəcəfovaya*, dil-ədəbiyyat müəllimi *Azər Əliyeva*, dil-ədəbiyyat müəllimi *Afina Qulamovaya*, müəllim *Zeynal Məmmədova* və mexanik *Nüsrət Xələfova* səmimi minnətdarlığımı ifadə edirəm.

2. ƏMSAR KƏNDİNİN YER ADLARI: ONLARIN MÖVQEYİ VƏ MƏNŞƏYİ HAQQINDA

Bütün insanların həyatında kəndsalma problemi düşündürücü xarakterdə həmişə diqqət mərkəzində dayanmışdır. Belə problemlər həll edilərkən su əldə olunması, kənddaxili, kəndxarici münasib yolların salınması kimi məsələlər də vaxtında həll edilməli olur.

Müasir mədəni xalqların yaşayış məntəqələrinin hər birində adıçəkilən problemlər yüksək səviyyədə həyata keçirilmişdir.

Əmsar kəndi salınarkən də həmin problemlər uğurla həll olunmuşdur.

2.01. ƏMSAR KƏNDİNİN COĞRAFİ MÖVQEYİ

Əmsar kəndi Quba şəhərindən cənubda yerləşir. Əmsardan şərqdə və cənub-şərqdə *Birinci Nügədi* və *İkinci Nügədi* kəndlərinin sakinləri məskunlaşmışlar. Cənubda Qaraçay çayı dağlara səs sala-sala süzüb gedir.

Əmsar kəndinin ümumi görünüşü

Əmsar kəndi yaxın qonşu yaşayış məntəqələri ilə aşağıdakı məsafələrdə yerləşir:

1. *Birinci Nügədi kəndi ilə – 1 km;*
2. *İkinci Nügədi kəndi ilə – 2 km;*
3. *Əski İqriq kəndi ilə – 4 km;*
4. *Quba şəhəri ilə – 5 km;*
5. *Ərməki kəndi ilə – 7 km;*
6. *Digah kəndi ilə – 8 km;*
7. *Alıc kəndi ilə – 11 km...*

Bu kəndlərin bəzisi arasında asfalt; digərində qara işlək yol əlaqələri mövcuddur.

Əmsar kəndi dəniz səthindən 610 metr, Quba şəhərindən isə 20 metr ucalıqda yerləşir¹.

2.02. ƏMSAR KƏND ADININ ETİMOLOGİYASI

Dilçilik elmində ən çətin və mürəkkəb problemlərdən biri etimoloji tədqiqat məsələləridir. Bu növ tədqiqatlarda "xalq etimologiyası" bəzən elmi-nəzəri etimologiyanın müddəalarına kölgə salıb dolaşlıq əmələ gətirir². Haqqında bəhs etməyi nəzərdə tutduğumuz problemdə də belə bir vəziyyət özünü müəyyən dərəcədə büruzə verir. Buna görə də haqqında düşünülmən problemi elmi tədqiqata cəlb edərkən hərtərəfli və dərindən aşkarlamaq lazım gəlir.

1. Əmsar kəndinin yaranma və inkişaf tarixi

Dünyada mövcud olan hər bir yaşayış məntəqəsinin yaranıb formalaşma tarixi mövcuddur. Öz gözəlliyi ilə insanı valeh edən Əmsar da xüsusi tarixə malikdir.

---

¹ Dəniz səthindən Quba şəhərinin ucalığı 590 metr təşkil edir.

² Afad Qurbanov. Quba rayonu Əmsar toponiminin etimologiyası. "Onomastika" jurnalı, № 1. Bakı, 2009, səh 3.

Əmsar barəsində söylənilmiş fikirlər az deyildir. Əmsar sakinləri – yaşlı nəslin nümayəndələri bu barədə çox maraqlı mülahizələr xatırlayır, məsələnin gerçəkliyini açmağa ciddi səy göstərirlər.

Deyilənə görə, Əmsar ərazisi qədim dövrlərdə dənizətrafı olmuşdur. Bunu sübuta yetirmək üçün bəzi maraqlananlar yeri 20–30 santimetr qazdıqda qum və balıqqulağına rast gəldiklərini bildirmişlər.

Keçmişin necə olduğunu kənara qoysaq, deyə bilərik ki, Əmsar və onun ətrafı dünyanın ən münbit torpağı ilə əhatə olunmuşdur. Əmsarlılar uzaq keçmişdə yaşayış üçün münasib yerlərdən birini – *Əmsarı* seçə bilmişlər.

Əmsar kəndi illər keçdikcə yavaş-yavaş böyüyüb formalaşmışdır.

Kənd sakinlərinin məlumatlarına görə, bu kəndin bünövrəsi ərəblərin Azərbaycan ərazisinə gəldiyi (VII əsrin II yarısı və IX yüzilliyin II yarısı) zamanlarda qoyulmuşdur. Kəndin qədimliyini oradakı qəbiristanlığın çoxluğu da göstərir¹.

Təbii olaraq ilk illərdə kənd kiçik və əhalisi də az olmuşdur. XX əsrdə Quba ərazisində bir çox

---

¹ Kəndin ərazisində 7 qəbiristanlıq vardır.

kiçik kəndin iriləşdirilməsi aktual problemlərə çevrilmiş, kiçik yaşayış məntəqələrindən oraya başqa yerdən əhali gətirilmişdir. Deyilənə görə, indiki Əmsarın şimalında yerləşən Əski¹ İqriq kəndindən Əmsara xeyli insan köçürülmüş² və kənd hər cəhətdən genişləndirilmişdir. Əmsarlılar ilk zamanlardan başlayaraq, əsasən, heyvandarlıq, meyvəçilik və tərəvəzçiliklə məşğul olmuşlar. Buna görə də Əmsar təkcə Quba regionunda deyil, bütöv Azərbaycanda məhsuldarlığının bolluğu və keyfiyyətinin yüksək səviyyəliliyi ilə fərqlənir. Bu cəhətlər Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə yeni-yeni sözlər ötürməklə onun geniş inkişaf etməsində öz rolunu göstərmişdir.

2. Əmsar kənd adının yaranmasına dair

Dünyada mövcud olan hər bir yer-yurd adı (xüsusi isim) tarixi abidədir. Xalq təfəkkürünün məhsulu olan yer adları – *toponimlər* yarandıqı andan toxunulmazlıq statusunu qazanır. Buna görə də yer adlarının ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən dəyişdirilməsi qəti şəkildə yolverilməz olur.

---

¹ Əski – türk dilində qədim deməkdir.

² Quba – Bakı yolunun solunda yerləşən İqriq kəndinin bünövrəsini də Əski İqriqdən köç edən insanlar təşkil etmişlər, hazırda Qurbanov Səlim kimi əbədi yaşamaq üçün bu kəndə Qərbi Azərbaycanın Cucikənd kəndindən gələnlər az deyildir.

Hər bir yer adı – toponim xalq tərəfindən yaradılıb ümumməqbul hesab edildikdən sonra qorunmalı, onun heç bir tərəfdən dəyişdirilməsi nəzəri onomalogiyada yolverilməz hesab edilərək, adların düzgün deyilişini, yazılışını unutmamağı qarşıya əsas şərt kimi qoyur. Çünki belə olmadıqda, yəni ad qorunmadıqda mənəvi mədəniyyətə öz mənfi təsirini göstərən *vulqarizm* meydana gəlir ki, bu da həmin addan – sözdən istifadə edən xalqın mənəvi mədəniyyət səviyyəsinə xələl gətirir.

Əmsar kəndinin adı xoşagəlməz bir yol keçib *Amsar* formasında işlədilməyə başlanılmışdır. Məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün tarixə müraciət etmək lazım gəlir.

Kənd sakinlərinin müsahibələrindən aydın olur ki, tarixən kəndin adı aşağıdakı kimi iki müxtəlif formada işlənilmişdir:

1. *Əmsər*

2. *Absər – başsu, subaşı*

Sonradan getdikcə kəndin adının *Əmsar* kimi dəqiqləşib formalaşdığından bəhs edildiyinə də rast gəlinir.

3. Əmsar kəndinin adının başqa dilin təsirində vulqarlaşdırılması

Yer adlarının – toponimlərin quruluşunda baş verən dəyişikliyin müxtəlif səbəbləri ola bilər. Bunlardan biri *yad qonşu dilin təsiridir*.

Keçən əsr – XX əsr ərzində sovet ictimai quruluşunun tələb və təsirində Azərbaycan ərazisində bir çox toponim dəyişdirilmiş, yaxud da quruluşuna mənfi təsir göstərilmişdir. Bunlardan biri Quba rayonunun ərazisindəki Əmsar adının dəyişdirilib *Amsar* edilməsidir. Məlum olduğu kimi, slavyan dillərində "ə" səsi mövcud deyildir. Qeyri-slavyanlara dair yaşayış məntəqələrinin siyahıları tərtib olunarkən "Əmsar" yazan bilməyənlər "Amsar" yazmışlar. Belə bir hal əmsarlıların kənd adını vulqarlaşdırmağa gətirib çıxarmışdır. Haqqında bəhs edilən kəndin əsl adı *Əmsar* olmuşdur. Yazılı ədəbiyyatda bunun izləri açıq-aydın özünü göstərir.

Məlum olduğu üzrə, böyük alim A.Bakıxanov XVIII əsrdə atasının malikanəsində – Əmsarda yaşamış, bu kəndin əsl adını düzgün bilmiş və yazılı nitqində olduğu kimi dürüst işlətmişdir.

A.Bakıxanov XVIII əsrin I yarısında (1833-cü ildə) Polşanın paytaxtı Varşava şəhərində olarkən "Miratül-camal" poemasını yazmış, orada Əmsar kəndinin adını çəkib onu yüksək qiymətləndirmiş və demişdir:

XƏYALIN UÇUŞU

(*"Miratül-camal"* poemasından)

*Çox gəzmişəm mən səyahət edərək,
Rusiyadan Lehistana gedərək,*

*Bir neçə ay Varşavada qalmışam,
Hər cür eyşü-işrətdən kam almışam.*

*Hər gözəllik bu şəhərdə olmuş cəm,
Bu yerlərin təsvirində acizəm.*

*Ayrıca bir ev gördüm arx başında,
Bir doğmalığ var idi hər daşında.*

*Ətrafında güllər açmış, gülşəndi,
Bu evin hər mənzərəsi çox şəndi.*

Abbasqulu ağa Bakıxanov

*Həyatində hovuz, öni xiyaban,
Bir tərəfdə bağı vardı, al-əlvan.*

*Ev sahibi evdə idi, səbh ikən
Yatağında yatmış idi xeyli şən.*

*O bir sadə paltar geyib tez durdu,
Gəlib başqa bir otaqda oturdu.*

*Bu otaqda xeyli kitab var idi,
Hər suala orda cavab var idi.*

*Gah oxurdu kitabları xoş səslə,
Gah da əsər yazardı min həvəslə.*

*Neçə saat belə məşğul olaraq,
Sonra etdi başqa işə o marağ.*

*Gəlib tapdı onu neçə həmdəmi,
Söhbətinin vardı başqa aləmi.*

*Bir az sonra məhsulundan alaraq,
Məclis qurdu, süfrə açdı bir sayaq.*

*O, yeməkdən sonra neçə saat də,
İstirahət eylədi bir xəlvətdə.*

*Axşamüstü çıxdı o, bağ seyrinə,
Dincəlməkçin, yüngül ayaq seyrinə.*

*Sonra o, gah süvari, gah piyada,
Məşğul oldu şikarla xoş havada.*

*Gecə oldu, qayıdaraq evinə,
Dağdan enib, evə çatdı o yenə.*

*Arvadıyla söhbət etdi könlü şad,
Həyatından razı qaldı, şən, azad.*

*Onun gözəl həyatını görəndə,
Pərişanlıq saldı məni kəməndə.*

*Sual etdim xəyalımdan haman vaxt,
"Kimdir azad ömür sürən bu xoşbəxt?"*

*Xəyal gülüb dedi: "Anla, ey qafil!
Paxıllığın özünədir, yaxşı bil!"*

*Bu gözəl kənd, bu bina, bu nazlı yar
Səninkidir, cəhaləti et kənar.*

*Bu ki sənsən, bu da sənin həyatın,
Bunlar sənin öz halın, öz büsatın.*

*Bir bax, hər şey burda hazır, sən uzaq,
Sənin könlin öz nəfsinə uyaq.*

*Səadəti verib burda əlindən,
Axtarırsan uzaqlarda onu sən”.*

*Bir əhd etdim xəyalımla bu axşam,
Bu səfərdən əgər mən sağ qayıtsam,*

*Qalan ömrü keçirərəm kamiran,
Şükr edərəm Allahıma hər zaman.*

*Qüdsi, xoşdur Əmsar adlı məskənin,
Şəhərlərdən xoşdur sənin öz kəndin.¹*

---

¹ A.Bakıxanov. Bədii əsərləri. Bakı, 1973, səh. 66-74. 220

Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, 1976-cı ildə çap olunmuş "Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası"nda səhv olaraq kəndin adının iki formada (Amsar, Əmsar) olduğunu göstərmişlər.

"Amsar, Əmsar – Azərbaycan SSR Quba rayonunda kənd. A sovetliyinin mərkəzi. Rayon mərkəzindən 5 km cənubda, Xaçmaz dəmiryol stansiyasından 33 km aralı, Ağçayın sahilində, Quba-Qonaqkənd şosse yolu kənarında, dağətəyi düzənlikdədir. Əhalisi 1782 (1976). Əsas təsərrüfatı meyvəçilikdir. Meyvə püresi və şirəsi istehsal edən sexlər, orta və ibtidai məktəb, klub, 3 kitabxana, kinoqurğu, idman meydançası, tibb məntəqəsi, uşaq bağçası və körpələr evi, rabitə şöbəsi, telefon stansiyası var"¹...

4. Əmsar sakinlərinin öz kəndlərinin adına münasibətləri

Müşahidələr aydın göstərir ki, kənd camaatının əksəriyyəti Əmsar adına ehtiyatla yanaşır, onu sevir. Bu problemdən bəhs edilən əsərlərdə çox yerində deyilmiş fikrə rast gəlmək olur.

Hazif Əhməd zadə yazır: "Amsar kəndi yaxşı kənddir, adamları da hər yerdə "əmsarlıyam" sözünü iftixarla deyə bilirlər"².

---

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1976, səh.313.

² Hazif Əhməd zadə. Amsar kəndi, 1999, səh.30.

Xalq danışığında “Əmsar” sözü tarixən olduğu kimi, indi də hər an səslənir. Xalq öz yaratdığı mənəvi mədəniyyət nümunəsini ürəkdən sevir və qoruyur.

Problemin həlli üçün xalqın səsi eşidilməli, bu toponimin adında düzəliş edilməlidir.

Hazırda kəndin əsl adının özünə qaytarılması böyük zərurət təşkil edir.

2.03. ƏMSARIN BƏZİ MİKROTOPONİMLƏRİNİN ADLARI

Əmsar kəndi başqa cəhətlərdə olduğu kimi, mikrotoponimlərin, məhəllələrin rəngarəngliyinə və adlarının müxtəlifliyinə görə də fərqlənir. Bu məhəllələrin hər birinin xüsusi adı vardır. Buradakı məhəllələrdən:

Künc məhəlləsi,

Dərəbağ məhəlləsi,

Çuxur bağ məhəlləsi,

Təzə yol məhəlləsi,

Nügədi yolu məhəlləsi

maraqlı prinsiplər əsasında yaradılmışdır.

Bu adlarla və bunlara bənzər digər mikrotoponimlərlə Əmsar kəndinin lüğət tərkibində müəyyən linqvistik vəzifələr yerinə yetirilmişdir.

2.04. ƏMSARIN BƏZİ HİDRONİMLƏRİNİN ADLANDIRILMASI TARİXİNDƏN

Hər bir varlıq kimi, bütün su obyektlərinin adı da xüsusi yaranma tarixinə malikdir.

Türk dünyasının tərkibinə daxil olan Əmsar-da su obyektləri yaradılarkən bir neçə prinsipdən istifadə olunduğu müşahidə edilir.

Ağçayın bir görünüşü

Bunlardan biri “ağ” və “qara” sözlərindən istifadə olunması prinsipidir. Əmsarın sağında və solundakı çaylar – *hidronimlər* yaradılarkən “ağ” və “qara” sözlərinə müraciət edilmişdir (Ağçay, Qaraçay). Türkiyədə Qara dənizin adı yaradılarkən “qara” sözünə müraciət olunmuş, Aralıq dənizinin adı yaradılarkən “ağ” sözündən istifadə

edilərək "Ağ dəniz" adlandırılmışdır. Türk dünyasında "qara" sözü "böyük", "nəhəng", "dəhşətli" mənalarında işləndiyi kimi, "ağ" sözündən də "yaxşı", "mülayim" və s. mənaları bildirmək üçün istifadə etmişlər.

Əmsar ərazisində bir çox hidronim vardır:

- *Bal bulaq*
- *Kor bulaq*¹
- *Şeytan bulağı*
- *İstisu bulağı*²
- *40 bulaqlar*
- *Gur-gur bulaq*
- *Bərkdərə bulağı*
- *Əmir Alı bulağı*
- *Hacikeşin bulağı...*

Əmsar şivəsində "iki dərənin çökəyi" "keşin" adlanır. Ümumiyyətlə, bu adların hər birinin maraqlı yaranma tarixi və müstəqil mənası vardır.

---

¹ Kor bulaq termini türk millətlərinin bir çoxunun dilinin lüğət tərkibində işlənir və az suyu olan bulaq mənasını bildirir.

² Əmsarda İstisu bulağının müalicə məqsədi üçün istifadə edilmişdir. Bax: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I cild, Bakı, 1976.

III BÖLMƏ

DÜNYA XALQLARI ÜÇÜN ORTAQ DİL PROBLEMİ

ORTAQ DİL ANLAYIŞI

Ortaq dil yaratmaq dilçiliyin ən geniş və ən mürəkkəb anlayışlarındanındır. Bu problemin həllinə çoxdan başlanılmışdır. Lakin hələ əsaslı və inandırıcı mülahizələr irəli sürülməmişdir.

Ortaq dil tədqiqatları indiyə kimi bir çox istiqamətlərdə aparılmış, maraqlı fikirlər meydana gəlmişdir. Ortaq dil yaratmağın nəzəri müddəaları sahəsində ümumməqbul sayıla bilən nəticələr azdır.

Ortaq dil üzərində tədqiqatlar, əsasən, aşağıdakı istiqamətlərdə aparılsa, şübhəsiz ki, daha faydalı nəticələr əldə etmək olar:

1. Yaxın qohum millətlər üçün orta q dil yaratmaq;
2. Uzaq qohum millətlər üçün orta q dil yaratmaq;
3. Yad millətlər üçün orta q dil yaradı b işlətmək.

1. ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ ZƏRURİLİYİ

Türkdilli xalqların XX əsrin 90-cı illərinin icimai-siyasi həyatında baş verən çox böyük tarixi dəyişikliklər, bütövlükdə türk dünyasının daha da yaxınlaşması və milli təməl uğrunda birləşməsi yeni-yeni problemlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, indiyə kimi türk dilləri, əsasən, bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilir və tədris edilirdi. Lakin hazırda türkoloji dilçiliyi ayrı-ayrı türk dillərinə dair məsələlərlə yanaşı, bütün türkdilli xalqların vahid ünsiyyəti üçün ümumi olan problemlər daha çox maraqlandırır. Bunlardan biri *ortaq türk ədəbi dili* problemidir.

Qohum xalqlar, millətlər üçün ortaq ünsiyyət vasitəsi yaratmaq onların inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ortaq ədəbi dil elmi, mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaranıb genişlənməsində əvəzsiz vasitədir. Cəmiyyət tarixində qohum xalqların öz ana dili ilə yanaşı, ortaq dildən istifadə etməsi təcrübəsi çoxdan məlumdur. Dünya xalqlarının bəziləri, o cümlədən *ərəblər* ortaq ədəbi dil yaradaraq ondan müxtəlif sahələrdə geniş istifadə etməkdədirlər.

Başqa xalqlar kimi, türk dünyasını təşkil edən hər bir millətin də tarixən öz doğma, zəngin ədəbi dili yaranıb formalaşmışdır. Bu çoxsaylı türk ədəbi dilləri, təbii olaraq, bir-birindən az-çox fərqlənir. Həmin fərqlər dillərin bütün komponentlərində və ən çox lüğət tərkibini təşkil edən vahidlərində özünü daha qabarıq göstərir.

Türk dilləri arasındakı fərqlər müasir türk dünyasının inkişafına, onun millətlərinin daha da yaxınlaşmasına müəyyən mənada maneçilik törədir. İndiki dövrdə belə *dil baryerini* aradan götürüb, soyca eyni olan türk xalqları üçün ortaq türk ədəbi dilinin yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur. *Ortaq dil* yaratmaq zamanın tələbidir. Çünki ortaq türk ədəbi dili vasitəsilə türk xalqlarının əlaqələri möhkəmləndikcə onlar *iqtisadi, siyasi və mədəni* cəhətdən yüksək inkişafa nail olmaq imkanı əldə edə biləcəklər.

Ortaq türk ədəbi dili yaratmağın başlıca iki yolu vardır:

Birincisi, türk dillərinin ümumi cəhətlərini özündə daha çox əks etdirən konkret bir türk dilini ortaq dil kimi seçib işlətmək;

İkincisi, bütün türk dilləri arasında ortaq türk ədəbi dili formalaşdırmaq.

Bizcə, ikinci yol – “*ulu türk dili*” modeli əsasında ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması daha münasibdir. Çünki bu prinsiplə yaradılan ortaq dil bütün türk dillərinin yaxşı cəhətlərini özündə cəmləşdirdiyi üçün zəngin və təsirli ola bilər.

Müasir dövrdə *ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması* bir sıra vacib linqvistik və ekstralingvistik məsələlərin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır.

2. TÜRK MİLLƏTLƏRİ ÜÇÜN ORTAQ ƏLİFBA REALLAŞDIRMAQ

Hər bir ədəbi dilin inkişafında əlifba əvəzsiz rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, dünya xalqlarının yazılı ədəbi dilləri əlifba vasitəsilə öz yüksək tərəqqi səviyyəsinə ucala bilmişdir. Şübhəsiz ki, yaradılacaq ümumtürk ədəbi dilinin formalaşması və inkişafında da türk xalqları üçün ortaq əlifba xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Latın qrafikası əsasında ortaq əlifbanın yaradılması ortaq türk ədəbi dilinin meydana gəlməsini reallaşdıracaq və onun formalaşma sürətini artıracaqdır. Ortaq əlifba türkdilli xalqların tarixini, ədəbiyyat və mədəniyyətini, folklorunu,

---

adət-ənənələrini öyrənməkdə, təbliğ etməkdə böyük rol oynaya biləcəkdir.

Türk dünyası üçün son dərəcə zəruri olan bu problemin həlli bütün ziyalıların, o cümlədən xüsusi olaraq *türkoloqların* qarşısında təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi durmaqdadır.

İlk təşəbbüs olaraq 1993-cü ilin mart ayında Türkiyənin Ankara şəhərində 6 türk dövlətinin – *Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə və Türkmənistan* nümayəndələrinin iştirakı ilə ortaq əlifba layihəsi hazırlanaraq, geniş müzakirə olunub, istifadə edilməsi üçün tövsiyə edildi.¹

Ortaq türk əlifbası probleminə həsr olunmuş konfransda aşağıdakı məsələlər qərara alınmışdır:

1. Türk Cumhuriyetləri sahip oldukları soy, dil, tarih ve kültür ortaklıklarının tabii sonucu olarak iletişim, bilim, kültür, sanat, edebiyat, ekonomi, teknoloji, sağlık gibi hemen her alanda iş birliğine girmektedir. Ancaq Türk Dünyası bugün çok yazı dilli ve çok de bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasında arzu edilmeyen bir iletişim eksikliğini ortaya çıkarmaktadır.

---

¹ A.Qurbanov. Türk dilləri əlifbası. "Xalq qəzeti", 6 aprel 1993-cü il.

Konferans, Türk dövlətləri arasında hər alanda arzulanan kardeşlik və iş birliginin sağlam, kalıcı və sürekli olmasını kuvvetlendirmek için farklı alfabelere sahip olmanın yarattığı güçlüğü gidermenin gerektiğine işaret eder ve Türk yazı dillerinin ortak unsurlarının canlandırılması ve Türk yazı dillerinin birbirine yakınlaştırılması işinin önemini vurğular.

2. Konferans, bu duygu ve düşüncelerle iletişimdeki bu eksikliğin giderilmesinde atılacak ilk adımın Türk Cumhuriyetlerinin, hem Türk dilinin yapısına uygunluğu hem de modern dünyayı daha yakından ve kolay olarak takip edip yararlanmak ve modern dünyada hal edilen yeri almak için Latin esasında kurulacaq aşağıdaki alfabeyi Ortaq Türk Alfabesi olarak kabul eder:

ORTAQ TÜRK ALFABESİ

Aa	(le)	LI
(be) Bb	(me)	Mm
(ce) Cc	(ne)	Nn
(çe) Çç	(ne)	Nñ
(de) Dd		Oo
Ee		Öö
Əə	(pe)	Pp
(fe) Ff	(re)	Rr
(ge) Gg	(se)	Ss
(ğa) ğ	(şe)	Şş
(he) Hh	(te)	Tt
(ha) Xx		Uu
Iı		Ü
İi	(ve)	Vv
(je) Jj	(we)	Ww
(ke) Kk	(ye)	Yy
(ka) Qq	(ze)	Zz

3. Her Türk Cumhuriyetleri və topluluğunun kendi alfabesini düzenlerken, bir ses için bir harif prensibinden hareketle *yukarıdaki 34 harften istifade etmesi tavsiye edilir.*

4. Yeni alfabeler kabul edilirken, Türkler arasında ortak olan sesler için aynı işaretlerden istifade edilmesi tavsiye edilir.

5. Konferans, seçilecek alfabelerle bugünkü Türk yazı dillerinin imlasında karşılaşılabilecek sıkıntıları çözmek, banlıra ortak yazı dilinin imlasına yaklaştırmak ve imla kılavuzlar hazırlama çalışmaları yapmaq için TİKA-nın koordinasyonu ile sürekli çalışacak ve belli aralıklarla bir araya gelerek alınan neticeleri degerlendirecek ve bu Çalışma Qlubunun yapılacak ilk Türk Devletleri *Cumhurbaşkanları Zirvesinin* onayına sunulmasını karar altına alır.

6. Konferans, Türk Cumhuriyetlerinin alfabe-ye geçiş süreçlerinin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi için alfabe-ye bağlı teknik alt yapının da ona göre olması gerektiğini önemle bildirir ve bu noktada ihtiyacı duyulan teknik alt yapının ve basım işlerinin karşılanması için karşılıklı yardımlaşma şeklinde ingili cumhuriyetleri yetkililerinin harekete geçirilmesini özende belirtir.

7. Konferansa katılan temsilçilər, kabul etdikləri alfabenin Türk Devlet ve Hükümet Başkanları nezdinde onayı için gerekli girişimleri yapar.

İşbu bildiri *10 Mart 1993 tarihinde Ankarada* Türkiye Türkçesinde 6 (altı) nüsha olarak imzalanmışdır.

Azerbaycan Cumhuriyeti

Prof. Dr. Afad Qurbanov

Prof. Dr. Alifset Abdullayev

Prof. Dr. Kemal Abdullayev

Kırqız Cumhuriyeti

Prof. Dr. Abdiqani Erkebayev

Prof. Dr. Salıcan Yigitov

Kazakistan Cumhuriyeti

Saylav Batırsaoğlu

Prof. Dr. Abdiali Haydarov

Prof. Dr. Erden Hacıbekov

Özbekistan Cumhuriyeti

Dos.Dr.Enver Cabbarov

Prof.Dr.İristay Kuçkartayev

Prof.Dr.Azim Hacıyev

Doç.Dr.Habibullah Bekdemirov

Türkiye Cumhuriyeti

Prof.Dr.Zeynep Korkmaz

Prof.Dr.Ahmet Bican Ercilasun

Prof.Dr.Tuncer Gülensoy

Prof.Dr.Dursun Yıldırım

Prof.Dr.Mustafa Canpolat

Prof.Dr.Firdevs Güneş

Büyükelçi Dr.Bilal Şimşir

Prof.Dr.Mehmet Saray

Doç.Dr.Sema Barutçu

Türkmenistan Cumhuriyeti

Annaqu Nurmammedov

Dos.Dr.Cebbar Göklenov

Konfrans iştirakçılarının qənaətinə görə, hər bir xalq öz dilinin fonem sistemində uyğun olaraq bu əlifbadakı hərflərdən seçib özü üçün əlifba yarada bilər. Ortaq əlifbada 34 hərflərin olması baxmayaraq, milli əlifbalarda müxtəlif miqdarda hərflərin işləndiyi bilinir. Məsələn, Azərbaycan əlifbasında 32, türk əlifbasında 29 hərflərin olduğu kimi.

Fikrimizcə, tövsiyə olunan ortaqlıq əlifbanın gələcəkdə müəyyən dərəcədə təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Belə ki, əlifbanın yaradılması prinsiplərində vaxtı ilə buraxılmış nöqsanlar gələcəkdə aradan götürülməlidir. Belə qüsurlardan biri məxrəcə bir-birinə yaxın olan fonemləri bildirən hərflərin bəzisinin əlifbada yanaşı (c, ç), bəzilərinin isə ayrı (d, t) verilməsidir.

Məxrəcə yaxın səsləri bildirən hərfləri əlifbada yanaşı vermək prinsipinə əməl olunduqda əlifba asan mənimsənilir və bununla tədris işi müəyyən dərəcədə yüngülləşdirilə bilər. Bu baxımdan hərflərin aşağıdakı qayda-düzülməsini daha məqsədamüvafiq hesab edirik:

Hərflər – adları

1. A – a
2. Ə – ə
3. B – be
4. P – pe
5. C – ce
6. Ç – çe
7. D – de
8. T – te
9. E – e
10. V – ve
11. W – vva¹
12. F – fe
13. Q – qe
14. K – ke
15. G – ga
16. Ğ – ğa
17. X – xa

Hərflər – adları

18. H – he
19. I – ı
20. İ – i
21. L – le
22. M – me
23. N – ne
24. Nj – nje²
25. R – re
26. O – o
27. Ö – ö
28. Z – ze
29. S – se
30. J – je
31. Ş – şe
32. U – u
33. Ü – ü
34. Y – ye

---

¹ Qoşa ve

² Sağır ne (nun), burun fonemi

Yeri gəlmişkən xatırlatmalıyıq ki, *paziqrafiya problemi* – universal əlifba, ümumi əlifba, beynəlxalq əlifba yaratmaq məsələləri cəmiyyətin çoxdankı arzusudur. Dünyada mövcud olan müxtəlif növ və quruluşlu əlifbalar, bunlardan törəmiş onlarca yeni-yeni əlifbalar xalqların bir-birini başa düşmələrinə, mədəni əlaqələrinə maneçilik törədir. Belə *yazı baryerini* aradan götürmək məsələsi dünya mütəfəkkirlərini az düşündürməmişdir. Bu barədə meydana gələn ideyanın tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Hələ eramızın II əsrində (130-cu ildə) *Klavdi Qalen* ümumi yazı sisteminin zəruriliyini bildirmişdir. XIII əsrdə *Raymond Lull*, XVII əsrdə *Keyv Bek* və başqaları hamını yazıda eyni işarələrdən istifadə etməyə çağırmışlar.

Türkdilli xalqlar üçün hazırlanmış ortaq əlifba bütün dünyanın marağına səbəb olan universal əlifba probleminin həllində irəliyə atılan addım kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki bu addım ümumi yazıya doğru gedən yolun təcrübə və ənənəsini genişləndirib, onun mümkün ola biləcəyinin reallaşmasına xidmət edir.

3. ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ LÜĞƏTİ YARATMAQ

Müasir dövrdə ortaq ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması üçün başqa zəruri vasitələrlə yanaşı, hazırkı türk dillərinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini özündə əks etdirə bilən fundamental ümumi lüğətin tərtib olunması başlıca şərtlərdəndir.

Məlumdur ki, hazırkı türk dillərinin lüğət tərkibində məna və formaca fərqlənən yüzlərcə söz və ifadə işlənir. Məsələn, müasir türk ədəbi dilindəki *egitim* (təhsil), *okul* (məktəb), *ogretmen* (müəllim), *zil* (zəng), *anıt* (abidə), *cetvel* (xətkəş), *bilinc* (şüur), *bilim* (elm), *bildiri* (məlumat), *yönetim* (üsul), *dergi* (jurnal), *körev* (vəzifə), *bakan* (nazir), *başkan* (sədr), *batı* (qərb), *doğu* (şərq), *sokak* (küçə), *cadda* (prospekt), *doğal* (təbii), *bozkır* (çöl), *durum* (vəziyyət), *kalite* (keyfiyyət), *önem* (əhəmiyyət), *genel* (ümumi), *eş* (həyat yoldaşı), *damat* (kürəkən), *ilişki* (münasibət), *ilgili* (əlaqədar), *kilo lu olmaq* (kökəlmək), *kilo vermək* (arıqlamaq), *köy* (kənd), *bakır* (mis), *çelik* (polad), *çivi* (mismar), *fide* (şitil), *mısır* (qarğıdalı), *pirinc* (düyü), *çalı* (kol), *çiftçi* (əkinçi), *pilic* (cücə), *züppe* (modabaz), *çatal* (çəngəl), *arac* (vasitə), *hür* (azad), *özel* (şəxsi), *boyut*

(ölçü), *buçuk* (yarım), *ufak* (kiçik), *tren* (qatar), *tuzak* (tələ), *tokat* (şapalaq, şillə), *omuz* (çiyin), *sakat* (şikəst), *hırsız* (oğru), *çabuk* (tez), *çağdaş* (müasir), *kolay* (asan), *badava* (havayı), *mutlu* (xoşbəxt) və s. leksik vahidlərin ifadə etdiyi mənalər Azərbaycan oxucusuna aydın olmur. Beləcə də başqa türk dillərində ümumi anlaşmanı ağırlaşdıran bu kimi fərqli sözlər az deyildir. Məsələn, qazax dilində *sur* (mavi), *taksol* (dayaq), *uka* (bəyənmək), *uacü* (əməzik), *upat* (dağılma, məhvölma), *sepil* (qala divarı) və s. sözlər bu qəbildəndir.

Çoxcildli ümumtürk izahlı lüğətinin hazırlanması müasir türkoloji dilçiliyin indiki anda təxirəsalınmaz vəzifələri sırasında özünə xüsusi yer tutmalıdır. Çünki bu vacib linqvistik işin icrası, qeyd edildiyi kimi, ancaq və ancaq türk xalqlarının ümumi inkişaf mənafeyinə xidmət edə bilən problemin həllinə yönəldilmişdir. **Ümumtürk lüğətinin tərtibi** üçün bütün türk ölkələrində kifayət qədər lüğətçilik təcrübəsi əldə edilmiş və müxtəlif növ lüğətlər yaradılıb nəşr edilmişdir. Məsələn, dördcildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” (I – 1966, II – 1980, III – 1983, IV – 1987), “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” (1964), “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (1975), “Türkcə

sözlük” (I, II cildlər, Ankara, 1988), “Rusca-türkcə lüğət” (Moskva, 1972), “Türkmen dilinin sözlüğü” (Aşqabat, 1962), “Türkmence-rusca sözlük” (Moskva, 1968), “Başkirsko-russkiy slovar” (Moskva, 1958), “Rusca-başkortca hüzlək” (Moskva, 1964), “Orustıva slovar” (Moskva, 1980), “Uyqursko-russkiy slovar” (Moskva, 1968), “Russko-karaçaevo-balkarskiy slovar” (Moskva, 1965), “Kairaimsko-russko-polğskiy slovar” (Moskva, 1974).

Bu növ lüğətlər ümumtürk lüğətinin yaradılmasında mötəbər mənbə ola bilər. Qeyd olunan lüğətlərlə yanaşı, Mahmud Qaşqarının (*Maxmut ibn al-Xuseyn ibn Muxammet al-Qaşqari*) “Divani-lüğət-it-türk” əsərindən (çevirəni Beşim Atalay, Ankara, 1992), “Drevnetyurkskiy slovar” (Leninqrad, 1969) və s. lüğətlərdən də geniş istifadə etmək olar.

Yaradılması zəruri olan ümumtürk lüğətinin başlıca məqsədi müasir türk dillərindəki fərqli sözləri özündə əks etdirmək, onların əsas mənalərini və məna çalarlarını düzgün, ətraflı açıqlamaqdan ibarət olmalıdır. Bu növ lüğət türk xalqları arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırmağa xidmət etməlidir. Hər bir elm sahəsində olduğu kimi, ümumtürk lüğətinin hazırlanmasında da

onun metodunun və tərtibi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi ən zəruri məsələlərdəndir. Bu lüğət, əsasən, qarşılaşdırma metodu üzərində yaradıla bilər. Həmçinin burada müxtəlif türk dillərinin materialları seçilərkən qarşılaşdırma ilə yanaşı, bəzən müqayisəyə də müraciət etmək olar və lazımdır. Hansı sözün ortaq dildə işlənməsi müəyyənləşdirilərkən mütləq müqayisə köməyə gəlməlidir. Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsipi-
al cəhətlərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

1. Lüğət tərtib olunarkən bütün müasir türk dillərinin – Azərbaycan, türk, türkmən, özbək, qazax, qırğız, qaqauz, altay, qaraqalpaq, noqay, başqırd, çuvaş, qaraçay-malkar, qumuq, karaim, tatar, salar, uyğur, xakas, şor, tofa, tuva və yakut dilinin materialları əhatə olunmalıdır. Bu dillərin bir qismi kənarında qalsa, ümumtürk lüğəti problemi birtərəfli həll edilmiş olar ki, bu da ümumməqsədə çatmağa ciddi maneçilik törədə bilər.
2. Ümumtürk lüğəti hamının oxuya və istifadə edə biləcəyi qrafik sistemə uyğun yazılmalıdır. Belə yazı vasitəsi ancaq latın qrafikası ola bilər. Latın əsaslı əlifbadan istifadə edilərkən hər bir türk dilinin fonem sistemi nəzərə alın-

sa, şübhəsiz ki, daha böyük uğurlar qazanmaq olar.

3. Müasir türk dillərində forma və mənaca fərqlənməyən söz və ifadələr az deyildir. Məsələn, at, arxa, ay, ayaz, bal, baş, başqa, bir, birlik, biz, boy, bulud, iş, iz, zalım və s. Bu sözlər türk dillərində, əsasən, eyni formada səslənir və mənaları da bütün dillərdə tam uyğundur. Buna görə də belə sözlərin lüğətə salınması məqsədəuyğun deyildir.
4. Kiçik fonetik fərqlərlə seçilən sözlərin də lüğətdə verilməsi bir o qədər lüzumlu deyildir. Dilimizdəki *iki* sözü türk dillərində *eki//ikki, on* sözü *un, boş* sözü *boş//buş//bos, şad* sözü *şad//şat, beş* sözü *beş//biş//bes//baş* formalarında işlənir. Bu fərqlər bütün türk dillərində həmin sözlərin anlaşılmasına xələl gətirmir.
5. Lüğətdə forma və mənaca ciddi fərqlənən sözlər əhatə olunmalıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində – *təzyiq, cövüz, bəli, inək*;
Qazax dilində – *kisim, jançak, iyə, sıyır*;
Qırğız dilində – *zorduk, cancaq, öba, uy*;
Özbək dilində – *zülüm, yancak, hə, sığır*;
Türk dilində – *basqı, ceviz, evet, inek*;
Türkmən dilində – *sütem, höz, hava, sığır*.

6. Ortaq ədəbi dil üçün sözlərin məna eyniliyi, hər sözün eyni mənada anlaşılması olduqca zəruri hesab edilən cəhətlərdəndir. Məlumdur ki, müasir türk dillərindəki leksik vahidlərin hamısı eyni semantik quruluşa və məna yükünə malik deyildir. Bu dillərdə əksər sözlərin məna keyfiyyəti bir-birindən xeyli fərqlidir. Azərbaycan və türk dillərində işlənən aşağıdakı sözlərdə fərqlənmənin dərəcəsi çox aydın görünür.

Sözlər	Dillər	
	Azərbaycan	Türk
<i>Yapmaq</i>	3 mənada	22 mənada
<i>Düşmək</i>	43 mənada	32 mənada
<i>Almaq</i>	26 mənada	40 mənada
<i>Bilmək</i>	13 mənada	12 mənada
<i>Qurmaq</i>	6 mənada ¹	17 mənada ²

Yapmaq sözü türk dilində “yazmaq” – kitab yapmaq, “tikmək” – ev yapmaq, “görmək” – böyük iş yapmaq, “düzəltmək” – mobil yapmaq, “bişirmək” – ekmək yapmaq, “etmək” – iyilik (yaxşılıq) yapmaq, “bitirmək” – magistr

¹ Bax: Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı, 1966. Almaq (s.95-96), bilmək (s.271), qurmaq (s.580); II cild. Bakı, 1980. Yapmaq (s.494), düşmək (s.182-185).

² Bax: Türkçe sözlük. Ankara, 1988. Yapmaq (II cild, s.1595), düşmək (I cild, s.422-423), almaq (I cild, s.56-57), bilmək (I cild, s. 189-190), qurmaq (II cild, s.931).

yapmaq, “yetişdirmək” – ögretmen (müəllim) yapmaq və s. mənalarda işlənir. Bu mənalar digər türk dillərinin hamısında burada olduğu kimi anlaşılmır. Buna görə də bu növ sözlərin mənaları üzərində də seçmə əməliyyatı aparılaraq, türk xalqlarının hamısının başa düşə biləcəyi mənanı müəyyənləşdirib, onları ortaq ədəbi dilin semantik sistemində daxil etmək və sabitləşdirmək zərurəti unudulmamalıdır.

7. Ədəbiyyat, incəsənət, mədəniyyət sahələrinin səciyyəvi leksik ünsürləri də lüğətdə öz yerini tapmalıdır. Bunlarsız mədəni əlaqələrin, ünsiyyətin yaranması qeyri-mümkün ola bilər.
8. Ortaq dilin geniş vüsət tapması üçün ailəməişət və qohumluq bildirən sözlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Türk xalqları arasında qohumluq bildirən sözlərin bir çoxu qarışdırılıb, müxtəlif mənalarda istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki “ana” sözü əvəzinə türkmən dilində “ece” işlənir. Bu söz qırğız dilində isə “xala” və “böyük bacı” (ece//eceke) mənalarını bildirir. Ümumiyyətlə, türk dillərində “ana” mənasını bildirmək üçün bir neçə leksik ünsürdən istifadə edilir. Məsələn, *azərbaycanca* – *ana*, *başqırdca* – *әsәл*

inəy, qazaxca – şeşe, qırğızca – ana, özbəkca – ana, türkməncə – ece, türkcə – anne//ana.

9. Ümumi lüğətin tərtibində ən zəruri tələblərdən biri ortaq dil üçün bu və ya başqa sözün müəyyənləşdirilməsidir. Burada iki cəhətə xüsusi fikir verilməlidir. Birincisi, eyni mənanı bildirən müxtəlif sözlər bütün türk dilləri üzrə qarşılaşdırılarkən müəyyən sözün türk dillərində çox işlənilməsidir. Məsələn, “ağ” və “nəvə” mənalarını ifadə edən sözlərə nəzər yetirək. “Ağ” sözünün mənası bütün dillərdə “ağ”, yalnız türkcədə “bəyaz”; “nəvə” sözünün mənası isə, demək olar ki, bütün türk dillərində “nəvə” kəlməsi ilə, yalnız türkcədə “torun” sözü ilə ifadə olunur. Belə hallarda çoxluğun, əksəriyyətin işlətdiyi söz və ifadə ümumi dil üçün göstərilməlidir. İkincisi, ümumi dil üçün söz seçilərkən müqayisə edilən sözlərdən hansının qədim və türk mənşəli olduğuna üstünlük verilməlidir. Belə bir cəhət həm də qədim türk dili ünsürlərinin mühafizəsinə, aktiv işlənilməsinə, geniş yayılmasına kömək edər ki, bu da ümumi tariximiz, ümumi mədəniyyətimiz üçün çox zəruridir.
-

10. Ortaq dildə işlənməsi müəyyən edilən sözlər lüğətin səhifələrinin sonuncu qrafasında qarşılaşdırılmış sözlərdən sonra yazılmalıdır. Bu prinsiplə hazırlanan lüğət ortaqların dilin öyrənilməsi və istifadəsi üçün əlverişli sayılır.

Özbəkçə	Tatarca	Türkməncə	Uyğurca	Rusca
murç	barıç	burc	laza	perets
təmsir	tamır	damar	tomur	vena
hənə	bülmə	otağ	bölmə	komnata
			(öy)	

“Qarşılaşdırma” lüğəti ilk addım kimi çox qiymətlidir. Bu, başlanılmış böyük işin tarixində mənbə rolunu oynaya biləcəkdir.

Ümumtürk lüğəti hazırlanarkən onun bütövlüiyünə, tamlığına xüsusi diqqət yetirilməli və çap olunduqdan sonra onun bütün türk dövlətlərində əldə edilməsinə nail olmaq gərəkdir. Belə lüğətlər müxtəlif yollarla, vasitələrlə bütün türk dünyasının, heç olmazsa, ziyalılarının əsas hissəsinə çatdırılmalıdır. Məqsədə nail olmaq üçün bu, əsas şərtlərdəndir.

4. ORTAQ DİL ÜÇÜN TERMİN ÜMUMİLİYİNƏ NAİL OLMAQ

Nəzərdə tutulan ortaq türk ədəbi dili milli əlaqələr, ədəbiyyat, mədəniyyət, iqlisadiyyat, təhsil və sair fəaliyyət sahələrinin dili olmaqla yanaşı, həm də elm dili rolunu oynayacaqdır. Məlumdur ki, hər bir elmin əsasını terminlər təşkil edir, terminsiz heç bir elm və bilik sahəsini təsəvvürə gətirmək mümkün deyildir. Elə buna görədir ki, termin elmin əlifbası hesab edilərək, dil vahidi kimi son dərəcə yüksək qiymətləndirilir.

Terminlər dildəki digər leksik vahidlərdən – adi sözlərdən semantik əlamət və keyfiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu qrup dil vahidləri – terminlər elmə, mədəniyyətə, siyasətə, texnikaya dair xüsusiləşmiş mənalı söz və ifadələrdir.

Hər bir ədəbi dildəki terminlərin hamısı eyni xüsusiyyətə malik olmayaraq, işlənmə dairəsinə görə ümumi və sahə terminləri kimi diqqəti cəlb edir. Ümumi terminlər hər yerdə işləmə bildiyi halda, sahə terminləri konkret elmlərlə bağlı, məhdud və ya nisbətən məhdud olaraq işlənilir. Ortaq dil üçün terminlər müəyyənləşdirilərkən

---

bunların hər iki növündən və eləcə də bütün elm sahələrinə – ictimai elmlər, təbiət elmləri, texniki elmlərə məxsus ən ümdə terminoloji vahidlər nəzərə alınıb seçilməlidir. Belə qarşılaşdırma – seçmə prosesində “ümumilik tələbi” əsas götürülməlidir. Ümumilik tələbinə görə, müəyyən termin bütün türk dillərində eyni mənada anlaşılmalı və istifadə olunmalıdır. Termin ümumiliyi ortaq dil yaratmaqda ən zəruri və ən vacib şərtlərdəndir.

Arzu olunan ədəbi dil üçün “termin ümumiliyi” məsələsini həll etməkdə terminoloji lüğətlərə əsaslanmaq, onlardan istifadə etmək olar və bu, son dərəcə vacibdir. Müasir türk dillərində hazırlanmış yüzlərlə belə lüğət mövcuddur: “Dilçilik terminləri lüğəti” (Bakı, 1957), “Elektrotexnika terminləri lüğəti” (Bakı, 1958), “Memarlıq, inşaat və təsviri incəsənət terminləri lüğəti” (Bakı, 1958), “Zoologiya terminləri lüğəti” (Bakı, 1961), “Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminləri lüğəti” (Bakı, 1962), “Anatomiya, histologiya və embriologiya terminləri lüğəti” (Bakı, 1962), “Meşə terminləri lüğəti” (Bakı, 1965), “Fizika terminləri lüğəti” (Bakı, 1965), “Cərrahlıq terminləri lüğəti” (Bakı, 1966),

---

“Qısa tibb terminləri lüğəti” (Bakı, 1969), “Histologiya terminləri lüğəti” (Bakı, 1970), “Coğrafiya terminləri lüğəti” (Bakı, 1972), “Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti” (Bakı, 1973), “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” (Bakı, 1978), “Riyaziyyat terminləri lüğəti” (Bakı, 1979), “Botanika terminləri və bitki adları lüğəti” (Bakı, 1980), “Kimya terminləri lüğəti” (Bakı, 1987), “Elektrotexnika terminləri lüğəti” (Bakı, 1987), “Astronomiya terminləri lüğəti” (Bakı, 1989), *N.Seyidəliyev*. “Dini terminlər lüğəti” (Bakı, 1996), “Dilbilim terimləri sözlüğü” (Ankara, 1948), *Vecihe Hatiboğlu*. “Dil bilgisi və terimləri sözlüğü” (Ankara, 1972), “Dilbilim və dilbilgisi terimləri sözlüğü” (İstanbul, 1980), “Açıqlamalı dilbilim terimləri sözlüğü” (İstanbul, 1988), *Ahmet Topaloğlu*. “Dil bilgisi terimlər sözlüğü” (Ankara, 1992) və s.

Bu növ lüğətlərə, demək olar ki, hər bir türk dilində rast gəlmək olar. Hazırda ilk növbədə bunları toplamaq və onlardan məqsədəmüvafiq istifadə etmək, bəhrələnmək müasir dilçilik elminin əsas vəzifələrindəndir.

Mövcud terminoloji lüğətlər üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, türk dillərindəki ter-

---

minlər heç də bir-birinin eyni deyildir. Bunların arasında müxtəliflik çoxdur. Terminlərin bir qismi əksər türk dillərində eyni məna və formada olduğu halda, bir çoxu az və ya çox dərəcədə fərqlənərək ancaq bir, yaxud bir neçə dil üçün anlaşıldır. Bu cür fərqlər hətta ən yaxın qohum dillərdə də özünü göstərir. Oğuz yarımqrupu dillərinə məxsus olan türk və Azərbaycan dili nümunəsində bunu aydın görmək olur.

*Azərbaycanca**Türkcə**fonetika**səsbilgisi**fonem**səslik**lüğət tərkibi**kelme dağarcığı**semasiologiya**anlam bilgisi**leksikoqrafiya**lüğət bilgisi**morfologiya**yapı bilgisi**şəkilçi**ek**əvəzlik**zamir**sintaksis**sözdizimi**mübtəda**özne**xəbər**üklem**tamamlıq**nesne**təyin**belirten**zərflik**dolaylı tütələç*

<i>cümlə üzvləri</i>	<i>cümlenin öceləri</i>
<i>nəqli cümlə</i>	<i>anlatılan cümlə</i>
<i>qrammatik vahid</i>	<i>qramatik birim</i>
<i>normativ qrammatika</i>	<i>ayarlayıcı qramer</i>
<i>dilçilik</i>	<i>dil bilgisi</i>
<i>ümumi dilçilik</i>	<i>genel dillər bilgisi</i>
<i>kök sözlü dillər</i>	<i>ayrımli diller</i>
<i>aqlütinativ dillər</i>	<i>bitişimi diller</i>
<i>flektiv dillər</i>	<i>bükümlü diller</i>

Terminoloji lüğətlərdə təkmənəli terminlərlə yanaşı, onlarca çoxmənəli termin də yer almışdır. Bəzi anlayışların bir terminlə ifadə edilməsi ilə yanaşı, bir sıra anlayışlar bir neçə terminlə – sinonim terminlə bildirilir. Dilimizdəki “baş cümlə” termini müasir türk dilində üç sinonim terminlə – *ana cümle, temel cümle, esas cümle* terminləri ilə ifadə edilir.

Terminlərin quruluşca fərqləri də diqqəti cəlb edir. Lüğətlərdəki terminlər leksik tərkibinə görə bir sözdən, iki və daha artıq sözdən ibarətdir.

Ortaq dil üçün terminlər seçilib müəyyənləşdirilərkən üç cəhətə xüsusi əməl edilməsi gərəkdir:

1. Terminin təkmənalılığı

Çoxmənalılığın əksinə olaraq, təkmənalılıq termin üçün ən başlıca əlamətlərdəndir. Təkmənalı terminlər hər hansı bir məfhumu dəqiq ifadə edir. Belə terminlər işləndiyi mətndən, əhatə edildiyi sözlərdən asılı olmayaraq, hər yerdə eyni mənada dərk olunur. Termin çoxmənalı olduqda onun elmi dəyəri, qüvvəsi azalır, nəzərdə tutulan anlayışın əks olunmasında lazımi imkan yaranmır, fikirdə ağırlıq, bəzi halda dolaşıqlıq meydana gəlir.

2. Terminin sinonimsizliyi

Hər anlayışın bir terminlə əks olunması elmi terminlərin əsas keyfiyyətlərindəndir. Müəyyən anlayışın bir neçə terminlə verilməsi termindən istifadəni ağırlaşdırır, xüsusilə terminin təkmilləşməsi və sabitləşmə prosesinə ağırlıq gətirir. Dilimizdə müəyyən xüsusi mənəni bildirmək üçün “etimologiya” və “mənaşünaslıq” terminlərindən istifadə olunur. Bu terminlərin hər ikisi mənşəcə alınma sözlərdən düzəldilmişdir. Bunlardan birinin seçilib götürülməsi terminoloji tələb və linqvistik baxımdan daha müvafiq olar.

3. Terminin qısalığı

Terminin qısalığı, tək sözdən ibarət olması onun yaxşı əlamətlərindən biridir. Məlumdur ki, elmi anlayışlar bir sözlə ifadə olunduqda, onun mənimsənilməsi, yadda saxlanması, tələffüzü daha asan olur. Buna görə də ortaq dil üçün termin seçilərkən onun yığcamlığına, təksözlülü-yünə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

Yuxarıda göstərilən bu cəhətlər lazımi dərəcədə nəzərə alınsa, şübhəsiz ki, ortaq ədəbi dili arzu edilən səviyyədə formalaşdırıb istifadəyə vermək olar.

5. ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ QRAMMATİKASINI YARATMAQ

Nəzərdə tutulan ortağ ədəbi dilin yaradılmasında müasir türk dillərinin qrammatik quruluşunun xüsusiyyətlərinə dair nəzəri bilikləri ümumiləşdirən əhatəli və sanballı bir əsərin hazırlanması da vacib məsələlərdəndir.

Ortağ dil üçün yaradılan qrammatika sinxron aspektdə tərtib olunmalıdır. Müasir türk dillərinin qrammatik cəhətdən oxşar və fərqli əlamətləri müəyyən edilmədən ortağ dili meydana gətirmək qeyri-mümkün olar. Belə fərqlər türk dillərinin həm morfoloji, həm də sintaktik sistemində mövcuddur. Lakin bunlardan morfoloji fərqlər daha çoxdur.

Hazırda türk dillərində nitq hissələrinin təsnifi və onların dəqiq linqvistik xarakteristikasının verilməsi sahəsində aydınlaşdırılması vacib olan bir sıra problem qarşıda durur. Qeyd olunan problemlərin həlli ilə yanaşı, həm də ayrı-ayrı nitq hissələrinə dair vahidlərin ümumanlaqlı olmasını təmin etmək gərəkdir. Məlumdur ki, əvəz-

---

liklər türk dillərində müxtəlif formalara malikdir. I şəxsin təkini bildirən “mən” əvəzliyi türk dilində “ben”, “bu” işarə əvəzliyi “şu”, “öz” qayıdış əvəzliyi “kendi” formasında işlənir. “Kendi kendisinə qonuşmaq” ifadəsi (öz-özünə danışmaq) yalnız Azərbaycan dilində deyil, bir sıra başqa türk mənşəli dillərdə də asanlıqla anlaşılır.

Qrammatikanın yaradılmasında ən vacib məsələlərdən biri türk dillərinin zəngin şəkilçilərindən düzgün istifadə edilməsidir. Ortaq dil üçün ilk növbədə məhsuldar şəkilçilər seçilməli, bunların forma ümumiliyinə nəzər yetirilməlidir. Bir sözlə, tərtib edilən qrammatika türk dillərinin ən yaxşı cəhətlərini özündə əks etdirərək, bütün türk xalqlarının istifadə edə biləcəyi bir vasitəyə çevrilməlidir.

6. PROBLEMİN HƏLLİ ÜÇÜN ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİL MƏRKƏZİ

Türk dünyası üçün “ortaq dil” yaratmaq ideyası XX əsrin 80-ci illərində yenidən bir daha meydana çıxmışdır. Bu fikir müxtəlif dil problemlərinə dair Türkiyə, Azərbaycan və Özbəkistanda təşkil olunan qurultay, konqres, konfrans, simpozium və elmi seminarlarda müasir zəruri ekstralinqvistik problem kimi diqqəti daha çox cəlb etmişdir. Ortaq dil məsələsi 1992-ci ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən Ankarada keçirilən konfransda daha genişliyi ilə müzakirə obyektinə olmuş və bunu digər türkdilli xalqların da nümayəndələri rəğbətlə qarşılayıb müdafiə etmişlər.

Ortaq ədəbi dil probleminə dair türk dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının mətbuat və nəşriyyatlarında xeyli material dərc olunmuşdur.¹

---

¹ A.Qurbanov. Aktual türkoloji problemlər. “Həyat” qəzeti, 20 iyun 1992; Ümumtürk ədəbi dili. Bax: A.Qurbanov. “Dil və norma”. Bakı, 1992; Ümumtürk ədəbi dilinin zəruriliyi. A.Qurbanov. “Türkoloji dilçilik”. Bakı, 1993; Ümumtürk ədəbi dil məsələsi. A.Qurbanov. “Ümumi dilçilik”, II cild. Bakı, 1993; A.Qurbanov. Ortaq ədəbi dil üçün ümumtürk lüğəti və onun tərtibi prinsipləri. Müasir dil fənlərinin tədrisi problemləri. Bakı, 1995.

Bu tipli materiallarda ortaq dilin əhəmiyyəti və yaradılması prinsiplərinə dair fikirlər, mülahizələr söylənilmişdir.

Bu proses davam edir. Lakin prosesin vahid mərkəzdən idarə olunub istiqamətləndirilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur. Əgər dil mərkəzi yaradılsa, ortaq ədəbi dilin formalaşmasına böyük təsiri olar. Belə bir mərkəzin hazırda geniş maddi və digər imkanları olan Türkiyə ölkəsində yaradılması məqsədəuyğun gəlir.

Dil mərkəzinin başlıca məqsəd və vəzifələrini aşağıdakılar təşkil etməlidir.

6.01. KONFRANS VƏ SIMPOZİUMLAR KEÇİRMƏK

Ortaq ədəbi dil probleminə həsr olunmuş konfrans, konqres və simpoziumların məqsədi elmi və əməli məsələləri müzakirə etməkdən ibarət olub, istiqamətverici, tənzimləyici tövsiyələr hazırlamaqla işin müsbət həllinə kömək etməlidir. 1998-ci il dekabr ayının 28-də Azərbaycan Döv-

lət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının təşəbbüsü ilə *“Ortaq türk ədəbi dili zəruriliyi”* mövzusunda geniş elmi-nəzəri konfrans keçirilmiş və orada ortaqlıq dil problemlərinin bir çoxuna toxunulmuş, əhəmiyyətli təkliflər irəli sürülmüş, tövsiyələr müəyyənləşdirilmişdir. Bu növ tədbirlər vaxtaşırı planlı və ardıcıl keçiriləndə öz faydasını göstərir. Təşkil olunan hər bir tədbirdə ortaqlıq ədəbi dil problemlərindən ümumi yox, konkret şəkildə bəhs olunaraq, onun düzgün həlli yolları dəqiq və aydın müəyyənləşdirilməlidir.

Ortaqlıq ədəbi dil problemlərinin müzakirə və həlli üçün konfrans və simpoziumlarla məhdudlaşmayıb, geniş proqramlı və əhatəli qurultaylar da çağırmaq məqsədmüvafiq olar. İstər konfranslarda və istərsə də dil qurultayında bütün türkdilli xalqların nümayəndələrinin iştirakının təmin olunması zəruridir. Çünki belə olduqda qəbul edilən hər bir mülahizə və ya tövsiyə türk ölkələrinə, onun millətlərinə daha tez və canlı şəkildə yayıla bilər və məsələnin həllinə öz təsirini göstərir.

6.02. DƏRNƏK VƏ KURSLAR YARATMAQ

Ortaq ədəbi dilin formalaşdırılması üçün dil kursları təşkil etmək əsas tədbirlərdəndir. Belə kurslarda yüksək ixtisaslı dilçi kadrların köməyi ilə türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsinə nail olmaq mümkündür. Bununla yanaşı, dil dərnəkləri yaradıb orada da türk dillərinin fərqləri və ümumi cəhətlərini aydınlaşdırmaq olar. Bu tədbirlər ortaq türk dilinə rəğbət və məhəbbət aşılamaqda xüsusi rol oynaya bilər.

6.03. SİLSİLƏ KİTABLAR NƏŞR ETDİRMƏK

Məlumdur ki, müasir müstəqil türksistemli dilləri bir-birindən fərqləndirən bir sıra səciyyəvi cəhətlər vardır. Bu səciyyəvi cəhətləri və eləcə də ümumi ortaqları aşkar etmək ümumədəbi dilin yaranmasında xüsusi rola malikdir. Bu məqsədlə "Türk dilini öyrənək", "Türkmən dilini

öyrənək”, “Azərbaycan dilini öyrənək”, “Qırğız dilini öyrənək”, “Özbək dilini öyrənək”, “Qazax dilini öyrənək”... adlı latın əlifbası ilə kiçikhəcmli seriya kitablar nəşr etdirmək gərəkdir. Belə kitabları müasir türk dövlətlərinə sifariş verib hazırlamaq olar.

6.04. JURNAL VƏ QƏZET NƏŞR ETDİRMƏK

Türk dilləri üçün ortaq ədəbi dilin hər hansı bir məsələsinin yayılması mətbuatla bağlıdır. Buna görə də “Ortaq ədəbi dil” adlı jurnal və həmin adda qəzet də nəşr etdirmək lazımdır.

“Ortaq ədəbi dil” adlı jurnal və qəzətdə türk-sistemli dillərin xüsusiyyətlərinə dair vacib materiallar əsas yer tutmalı, bunların hər biri ümumi ədəbi dilin yaradılmasına, formalaşmasına və təkmilləşməsinə xidmət etməlidir.

Qəzet və jurnal ortaq dilin əvəzsiz təbliğatçısıdır. Buna görə də çap olunan jurnal və qəzet nüsxələri bütün türkdilli ölkələrdə geniş ziyalı

---

kütləsinə çatdırılmalı və onların bu vasitələrdən istifadə etmələrinə imkanlar yaradılmalıdır.

6.05. RADİO VƏ TELEVİZİYA VERİLİŞLƏRİ TƏŞKİL ETMƏK

Ədəbi dillərin təkmilləşməsi, zənginləşməsi və yaradılmasında radio və televiziya verilişləri əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir. Bu vasitələr ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasında da az əhəmiyyətli deyildir. Buna görə də türk dövlətlərinin radio və televiziya proqramlarında məqsədli linqvistik verilişlərin təşkili probleminə xüsusi yer verilməlidir. Belə verilişlərin hər biri məzmunca maraqlı olub, linqvistik baxımdan isə yaxınlaşdırıcı, fərqlərin aradan qaldırılmasına kömək edə bilən xarakterdə olmalıdır. Bütün bu deyilənlərin həyata keçirilməsi ortaq ədəbi dilin düzgün qurulmasına, onun inkişafına və sürətlə formalaşmasına kömək edə bilər.

7. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİNİN QARŞILIQLI ÖYRƏNİLMƏSİ PROBLEMİ

Ortaq türk ədəbi dilinin formalaşmasında hər bir türkdilli xalqın təhsil sistemində türk dillərinin qarşılıqlı tədrisinə geniş yer vermək mühüm rol oynaya bilər. Bunun üçün türk dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərinin aşağı siniflərindən *“Türk dilləri”* fənninin tədrisinə başlamaq vacibdir.

Fənnin məzmununa ayrı-ayrı müasir türk dilləri haqqında məlumatlar, onların oxşar və səciyyəvi fonemləri, söz və ifadələri, morfoloji əlamətləri, orfoqrafik, orfoepik dil xüsusiyyətləri və s. məsələlərinin daxil edilməsi məqsədəuyğundur. Bu yolla Azərbaycan orta məktəbini bitirən hər bir vətəndaş türk dillərini müəyyən səviyyədə öyrənmiş olur.

Ali təhsil sistemində isə *“Türk dillərinin müqayisəsi”* adlı fənn daha dərinlən və geniş öyrədilməlidir. Burada türk dillərinin tarixinə dair məlumat, müasir türk dillərinin müqayisəli fone-

---

tikas, müqayisəli leksikas və müqayisəli qrammatikas, həmçinin digər zəruri məsələlər tədrisin məzmununu təşkil etməlidir.

Türk dillərinin səciyyəvi cəhətlərinin geniş açıqlanması ortaq türk ədəbi dilinin yaradılmasına təkan verən vasitələrdən başlıcası ola bilər.

Ortaq türk ədəbi dili məsələsinə dair istər Türkiyə və istərsə də Azərbaycan dilçiliyində əhəmiyyətli dərəcədə xeyli nəzəri və əməli işlər görülmüşdür. İndi *türkoloji dilçiliyin* əsas vəzifəsi bu linqvistik prosesi zamanın tələblərinə müvafiq davam və inkişaf etdirməkdən, xalqımızı ümumtürk istək və məqsədinə çatdırmaqdan ibarətdir.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
I BÖLMƏ. QƏDİM YAZILARIN KƏŞFİ PROBLEMLƏRİ	7
Qədim yazı tədqiqinin bəzi məsələləri	8
I FƏSİL. CUCİKƏND ADI	9
1.01. Cucikənd toponiminin etimologiyası	9
1.02. Cucikənd toponiminin kənddaxili mikrotoponimləri	16
1.03. Cucikəndin kəndətrafi mikrotoponimləri	17
II FƏSİL. CUCİKƏNDLƏ ƏLAQƏLİ TOPONİMLƏR	21
2.01. Cucikəndə yaxın-uzaq olan toponimlər	21
2.02. Cucikəndin yerləşdiyi ərazinin ən yaxın və nisbətən uzaq olan ətraflarının maddi nemətləri	28
III FƏSİL. YAZI VƏ YAZILI QƏDİM ABİDƏ ANLAYIŞI	33
3.01. Dünya yazısı və onun yaranması	33
3.02. Yazının tipləri	34
3.03. Qədim yazılı abidə anlayışı	37
IV FƏSİL. CUCİKƏNDİN QƏDİM YAZILI ABİDƏLƏRİ	38
4.01. Cucikənd yazılı abidələrinin kəşf olunduğu məkan və il	38
4.02. Cucikənd yazılı abidələrinin miqdarı və onların quruluşu	40
4.03. Cucikənd yazılı abidələrinin mövcud olduğu yerin coğrafi təsviri	43
V FƏSİL. CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ	46
5.01. Yazılı abidələrin öyrənilməsinin elmi əhəmiyyəti	46

5.02.	1946-cı il Cucikənd yazılı abidələrinin tədqiqi tarixinin başlanğıcı hesab oluna bilər	47
5.03.	Cucikənd abidələrinin dünya yazılarına oxşarlığı məsələsi	55
VI FƏSİL. CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN		
	İZAHI	56
6.01.	Cucikənd abidələrinin yazı forması	56
6.02.	Cucikənd yazılı abidələrinin qrafik sistemi	58
VII FƏSİL. CUCİKƏND YAZILI ABİDƏLƏRİNİN TALEYİ		
7.01.	Cucikənd yazılı abidələrinin unudulmaz keçmişi	61
7.02.	Cucikənd yazılı abidələrinin hazırkı vəziyyəti	61
7.03.	Cucikənd yazılı abidələrinin acınacaqlı vəziyyəti	63
VIII FƏSİL. MÜASİR YAZILAR		
8.01.	Müasir yazıların tərkibi	64
8.02.	Mədəni əlifba anlayışı	65
8.03.	Müasir Azərbaycan əlifbası	65
8.04.	Bütün bəşəriyyət üçün ortaq əlifba	68
8.05.	Dünya xalqları üçün vahid yazı sistemi yaratmaq problemi	69
II BÖLMƏ. AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASI		
	PROBLEMLƏRİ	73
	Dialektologiyanın müasir zəruri məsələləri	74
I FƏSİL. CUCİKƏND ŞİVƏSİNƏ DAİR		
	1. CUCİKƏND ŞİVƏSİ HAQQINDA	77
1.01.	Cucikənd və cucikəndlilər	78
1.02.	Cucikənd əhalisinin tarixinə dair	80

2. CUCİKƏND ŞİVƏSİNİN AİD OLDUĞU	
DİALEKT	92
2.01. Şivə, dialekt və ləhcə anlayışları haqqında	92
2.02. Cucikənd şivəsinin Qazax və Borçalı danışığına yaxınlığı	94
3. CUCİKƏND ŞİVƏSİNİN DİALEKTAL	
ƏLAMƏTLƏRİ	95
3.01. Fonetik proseslər	95
3.02. Sağır nun (ŋ) foneminin fəal işlənməsi	96
4. CUCİKƏND ŞİVƏSİNİN LEKSİK	
CƏHƏTLƏRİ	99
4.01. Fərqli sözlər qrupu	99
4.02. Sözlərin qovuşub-əyilməsi	104
4.03. Sözlərin qoşa işlənilməsi	105
5. CUCİKƏND ŞİVƏSİNDƏ XARAKTERİK	
ANTROPONİMLƏR	108
5.01. Şəxs adlarına münasibət	108
5.02. Cucikəndin səciyyəvi adları	109
6. CUCİKƏND ŞİVƏSİNİN FRAZEOLoji	
XÜSUSİYYƏTLƏRİ	110
6.01. Frazеoloji vahidlərin mənə qrupları	110
6.02. Frazеoloji vahidlərin quruluşu	112
7. CUCİKƏND ŞİVƏSİNİN QRAMMATİK	
CƏHƏTLƏRİ	115
7.01. Morfoloji xüsusiyyətlər	115
7.02. Sintaktik əlamətlər	117
8. CUCİKƏND ŞİVƏSİNƏ DAİR MÜXTƏSƏR	
DİALEKTOLOJİ LÜĞƏT [A-Z]	118
II FƏSİL. ƏMSAR ŞİVƏSİNƏ DAİR	190
1. ƏMSAR ƏHALİSİNİN MİLLİ TƏRKİBİ VƏ LİNQVİSTİK TƏHLİLİNƏ DAİR	190

1.01. Quba rayonunun dil mənzərəsi	191
1.02. Quba rayonu ərazisində bilinməyən dil hadisəsi	195
1.03. Quba dialektinin şivələri və oradakı türk məşəli şivələr arasında Əmsar kənd şivəsinin mövqeyi	196
1.04. Quba şəhər şivəsinin kənd şivələrinə, o cümlədən Əmsara təsiri	202
1.05. Əmsar əhalisinin milli tərkibi və miqdarı	203
1.06. Əmsar kəndinin süllalələri haqqında	204
1.07. Əmsar kənd şivəsinin tədqiqi tarixinə dair	205
1.08. Qarşıda duran yeni dialektoloji vəzifələr	207

2. ƏMSAR KƏNDİNİN YER ADLARI: ONLARIN MÖVQEYİ VƏ MƏNŞƏYİ HAQQINDA	209
2.01. Əmsar kəndinin coğrafi mövqeyi	209
2.02. Əmsar kənd adının etimologiyası	211
2.03. Əmsarın bəzi mikrotoponimlərinin adları	222
2.04. Əmsarın bəzi hidronimlərinin adlandırılması tarixindən	223

III BÖLMƏ. DÜNYA XALQLARI ÜÇÜN ORTAQ DİL PROBLEMİ	225
Ortaq dil anlayışı	226
1. ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ ZƏRURİLİYİ	227
2. TÜRK MİLLƏTLƏRİ ÜÇÜN ORTAQ ƏLİFBƏ REALLAŞDIRMAQ	229
3. ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ LÜĞƏTİ YARATMAQ	239
4. ORTAQ DİL ÜÇÜN TERMİN ÜMUMİLİYİNƏ NAİL OLMAQ	248

5. ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ QRAMMATİKASINI YARATMAQ	255
6. PROBLEMİN HƏLLİ ÜÇÜN ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİL MƏRKƏZİ TƏŞKİL ETMƏK	257
6.01. Konfrans və simpoziumlar keçirmək	258
6.02. Dərnək və kurslar yaratmaq	260
6.03. Silsilə kitablar nəşr etdirmək	260
6.04. Jurnal və qəzet nəşr etdirmək	261
6.05. Radio və televiziya verilişləri təşkil etmək	262
7. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİNİN QARŞILIQLI ÖYRƏNİLMƏSİ PROBLEMİ	263

Afad Qurbanov
Azərbaycan dilçiliyi problemləri
II cild

Dizayn: Novruz Novruzov
Texniki tərtibat: Gülnar Səfərova,
Vüsal Qurbanlı, Rüstəm Əliyev
Məsul katib: Jalə Muradova
Korrektor: Kəmalə Cəfərova

Çapa imzalanmış: 10.01.2019.
Kağız biçimi: 84x108 1/32.
Ümumi həcmi: 17 ç.v.
Sayı: 1000 nüsxə.
Ofset çap üsulu.
Sərbəst qiymətlə.

www.afadgurbanov.az

Kitab "İmak" (İstanbul, Türkiyə) mətbəəsində çap edilmişdir.

